

miss.gov.ua

СТРАТЕГІЧНА ЦІНА РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ ДЛЯ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

5.03.2022

СТРАТЕГІЧНА ЦІНА РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ ДЛЯ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Аналітична доповідь

*(Дослідження охоплює період, що передує повномасштабному
вторгненню 24 лютого 2022 року)*

При повному або частковому відтворенні матеріалів даної публікації посилання на видання обов'язкове

Автори:

Жаліло Я.А. (кер. авт. кол.), Базиліук Я.Б., к.е.н., Собкевич О. В., д.е.н., Ковалівська С.В., Ph.D., Бахур Н.В., Бегма В.М., д.е.н., Бєлашов Є. В., Валюшко І.В., к.п.н., Власенко Р.В., к.держ.упр., Гавриленко Н.М., Гейко Т.Ю., Гладких Д.М., д.е.н., Двігун А.О., д.е.н., Дешко А.Л., Жураковська Л. А., Їжак О.І., Касперович Ю.В., к.е.н., Коваль О.П., д.е.н., Лісогор Л.С., д.е.н., Максименко О.П., Малиновська О.А., д.держ.упр., Олійник Д.І., д.е.н., Покришка Д.С., к.е.н., Потапенко В.Г., д.е.н., Русан В. М., к.е.н., Снігова О.Ю., д.е.н., Суходоля О.М., д. держ. упр. Ус І.В., к.е.н., Филипенко А.О., Шевченко А. В., к.е.н., Шемаєв В.М., д.військ.н., Шемаєва Л.Г., д.е.н., Широкий Г.М., Яценко Л.Д.

За науковою редакцією. д. е. н., Заслуженого економіста України Я. А. Жаліла

Стратегічна ціна російської агресії для економіки України / Жаліло Я.А., Базиліук Я.Б., Собкевич О.В. та ін. (за наук. ред. д.е.н. Я.А.Жаліла). – К.: НІСД, 2022. – 67 с.

Досліджено системний економічний та соціальний ефект гібридної агресії, яку Російська Федерація здійснює проти України з 2014 року. Доведено поєднання прямих втрат природних, матеріальних та людських ресурсів внаслідок окупації частини території України із створенням суттєвих перешкод для економічного та соціального розвитку країни, звуженням можливостей вибору шляхів розвитку. Оцінено адаптивність економіки України до цих негативних наслідків та здійснені кроки щодо їх подолання. Запропоновано бачення засад стратегії послаблення ціни російської агресії для України та зниження чутливості національної економіки до подальших гібридних впливів.

1. ВСТУП

На початку третього десятиліття незалежності Україна зіткнулася із найдраматичнішою подією в її новітній історії, якою стали відкриті війсьні дії з боку Російської Федерації.

Цьому передувала гібридна агресія, що в розумінні запропонованого дослідження розглядатиметься як поєднання звичайних і особливих інструментів впливу та засобів підривної діяльності з використанням уразливостей суперника для підпорядкування його дій інтересам агресора.

Такий **розширений підхід дозволяє ідентифікувати розгортання агресивних дій з боку РФ проти України задовго до початку «гарячої» фази, пов'язаної із збройним втручанням 2014 р. та окупацією частини території України. І навпаки, дозволяє розглядати збройну агресію як складник послідовної стратегії РФ, спрямованої на повернення України до сфери російського політичного, економічного й гуманітарного впливу.**

Ескалація економічного тиску на Україну стала важливою передумовою реалізації відкритої агресії.

Активні дії щодо системного витіснення українських товарів з російського внутрішнього ринку, нарощування торговельних обмежень, що перетворилися на торговельну війну, розпочалися вже у 2012 р., коли товарний експорт до цієї країни з України зменшився на 11 %, а згодом у 2013 р. – ще на 14,6 %.

Стрімке скорочення експортних потоків з України до РФ та звуження виробничої кооперації на цьому напрямку потужно гальмувало вітчизняну економіку, штучно створювалися умови для економічної стагнації, нарощувалися макроекономічні дисбаланси. Важливо, що негативні економічні ефекти цієї «підготовчої стадії» мали виражений регіональний вимір. У 2012–2013 рр. найвідчутніші негативні тренди демонстрували економіки Донецької та Луганської областей, які значною мірою співпрацювали з РФ у економічній сфері.

Інспіроване Росією збройне протистояння на території Донецької та Луганської областей, тимчасова окупація Криму вивели гібридну агресію на якісно новий рівень, який актуалізував загрози нового типу для економічного суверенітету України. Зокрема, це фрагментація економічного та митного простору держави; експропріація державної власності, власності фізичних та юридичних осіб на непідконтрольних територіях, майнові втрати внаслідок бойових дій і терористичних актів; створення перешкод для сталого економічного розвитку; створення фізичних перешкод для здійснення фінансово-господарської діяльності на внутрішньому й зовнішніх ринках; порушення функціонування об'єктів національної критичної інфраструктури через справляння фізичного, економічного та інформаційного впливу; провокування соціального невдоволення на підконтрольних територіях; використання економічної залежності для отримання політичного контролю тощо.

Висока чутливість національної економіки до російської агресії була засвідчена неготовністю та низькою ресурсною забезпеченістю для відповіді на агресію на час початку протистояння в 2014 р. Ескалація агресії РФ проти України продемонструвала недостатність підходу «протистояння в обмін на економіку» у розбудові українсько-російських взаємовідносин у попередні роки, коли зміцнення економічної взаємодії та взаємозалежності вважалися чинниками унеможливлення збройного конфлікту. Натомість сформовані економічні зв'язки України з РФ були використані державою-агресором як додатковий важіль для тиску та просування своїх політичних цілей.

Водночас російська агресія також виявила й сильні сторони економіки України, яка продемонструвала високий рівень стійкості та адаптивності. Зокрема, відновлення обсягу ВВП за паритетом купівельної спроможності було практично досягнуто менше, ніж за 5 років (за оцінками Світового банку, , у 2018 р. він склав 534 млрд дол. проти 505,4 млрд

дол. США в 2013 р.)¹. Україна пришвидшила диверсифікацію економіки та енергетики, забезпечила належну відповідь на підвищення потреби у соціальних та оборонних видатках, різко пришвидшила рух до європейської та євроатлантичної інтеграції.

Разом із тим ціна російської агресії для України є надто високою. Значна частина втрат (зовнішньої торгівлі, інвестицій, людських ресурсів, транспортної інфраструктури тощо) можуть бути компенсовані переважно в довгостроковій перспективі. Агресивні дії Російської Федерації проти України, які наступними роками трансформувалися в постійну «облогу» нашої держави широким арсеналом засобів гібридного впливу, спричинили не лише видимі втрати національного багатства та економічного потенціалу. З часом агресія з боку РФ набувала нових форм та інструментів реалізації, «еволюціонувала», ставала більш комплексною та варіативною. Збереження небезпеки посилення конфлікту ставало одним із впливових чинників уповільнення темпів економічного зростання України, оскільки погіршувало очікування підприємців щодо перспектив розвитку в умовах агресивного сусідства, утримувало на високому рівні ризики країни для інвесторів.

Не меншою, а у стратегічному вимірі, можливо, й набагато вищою ціною, яку Україна вимушена була сплатити за непомірні геополітичні амбіції Кремля, стали звуження можливостей розвитку, обмеження свободи вибору його напрямів, хронічні ризики підвищеної внутрішньої політичної й соціальної напруженості та зовнішньої воєнної загрози.

Протидія гібридній агресії для України значною мірою залежала від успішності концентрації зусиль на реалізації економічного потенціалу національного суверенітету, дотримання національних економічних інтересів, досягнення стійкого збалансованого динамічного економічного та соціального розвитку на засадах зміцнення конкурентоспроможності та економічної відкритості.

У представленій доповіді здійснено комплексну оцінку економічних та соціальних втрат, яких зазнала Україна з 2014 р. по початок 2022 рр. через гібридні агресивні дії з боку РФ. При цьому оцінювалися не лише прямі втрати, а й руйнування можливостей подальшого розвитку через втрату економічного потенціалу, вимушені дії задля компенсації завданих втрат та адаптації до нових ризиків, звуження «вікна можливостей» для необхідних реформ через підвищений рівень внутрішніх та зовнішніх ризиків.

Дослідження наслідків гібридної російської агресії проти України досить чітко демонструє, що складний іспит на незалежність, який Україна змушена була скласти з 2014 р., далеко не в останню чергу був обумовлений нерішучістю та зволіканням в політиці самої України. З побудовою дієздатної армії, визначеністю геополітичних пріоритетів, реформами для економічної стійкості, сталості, збалансованості й динамічності поступу, модернізації структури економіки, побудови міцних засад демократії та верховенства права, формулювання сучасних культурних та ідеологічних наративів. Усвідомлення ціни, яку ще тоді довелося сплатити Україні, стане достатнім стимулом для розбудови дієвої політики суверенного розвитку в перспективі.

¹GDP, PPP (current international \$). URL:

<https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.PP.CD?locations=UA>

2. ЕКОНОМІЧНІ ТА СОЦІАЛЬНІ ВТРАТИ УКРАЇНИ ВІД ГІБРИДНОЇ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ

2.1. Наявні оцінки втрат та методичні підходи до стратегічного оцінювання

Спроби визначити загальну ціну окупації АРК та окремих районів Донецької та Луганської областей для України або принаймні специфічні втрати за певними напрямками здійснюються ще з 2014 р. вітчизняними та зарубіжними експертами. При цьому застосовуються різні методологічні підходи, які різняться насамперед визначенням показників гіпотетичного розвитку України в разі відсутності окупації та порівнянням цих показників із фактичними. Відповідно, оцінки втрат суттєво відрізняються.

Оцінка втрат внаслідок окупації АР Крим зазвичай викликає значно менше складнощів. Уже наприкінці квітня 2014 р. Міністерство юстиції повідомило, що попередньо оцінює збитки України в 950 млрд грн (84 млрд дол. за курсом на той момент). Доопрацьована оцінка Міжвідомчої робочої групи з питань стягнення збитків при Міністерстві юстиції становить – 1,2 трлн грн (106 млрд дол.)².

Оприлюднені в 2018 р. результати дослідження американського аналітичного центру Atlantic Council були значно поміркованішими. За оцінками Центру, Україна втратила близько 100 млрд дол. через російську агресію загалом – як у Криму, так і у східних регіонах країни³.

Центром економічної стратегії у 2021 р. було оприлюднено більш розширену оцінку втрат від окупації українських територій – 135 млрд дол. Найбільшою компонентою цієї суми є корисні копалини (52,3 млрд дол.), житлова нерухомість (42,8 млрд дол.) та активи приватних підприємств (18,5 млрд дол.). На ці три статті припадає 84 % від загальної суми втрат⁴. При цьому не враховується втрачена вигода: економічні потоки, недоотримані українською економікою наступними роками внаслідок тимчасової окупації Криму.

Значно більше розбіжностей мають експертні оцінки втрат від російської гібридної агресії на території Донецької та Луганської областей.

Зокрема, Deutsches Institut für Wirtschaftsforschung (м. Берлін) оцінює втрати ВВП України на 1 особу як 15,1 % на рік упродовж 2013–2017 рр. Розрахунок проведений фахівцями екстраполявання взаємозалежностей показників, виявлених на підставі багатофакторного аналізу 1995–2012 рр. та методом порівняння з низкою подібних країн⁵.

Центр економічної стратегії (м. Київ) визначає нижню межу оцінки втрат Донецької та Луганської областей внаслідок гібридної агресії, яка становить 51 млрд дол. США за 2014–2018 рр., або 13,5 млрд дол. США лише у 2018 р.⁶. Експерти виходять з припущення, що в разі відсутності агресії річна зміна ВРП Донецької та Луганської областей була б у середньому такою самою, як у інших регіонах України. Таким чином, за весь період 2014–2018 рр. регіон втратив близько 10 % від ВВП, виробленого Україною загалом.

² <https://www.irf.ua/wp-content/uploads/2021/07/finales-crimea-losses-report-clean.pdf>

³ 100 мільярдів доларів втратила Україна через російську агресію у Криму та на Сході – дослідження Atlantic Council

<https://uacrisis.org/uk/67317-report-atlantic-council>

⁴ ОЦІНКА ЕКОНОМІЧНИХ ВТРАТ УКРАЇНИ ВІД ТИМЧАСОВОЇ ОКУПАЦІЇ КРИМСЬКОГО ПІВОСТРОВУ. Центр економічної стратегії, липень 2021 р.

⁵ Julia Bluszczyk and Marica Valente. The War in Europe: Economic Costs of the Ukrainian Conflict. DIW : Berlin, 2019.

⁶ Скільки Донецька та Луганська області втратили через збройний конфлікт з РФ? URL: <https://ces.org.ua/how-much-did-donetsk-and-luhansk-oblasts-lose-due-to-the-armed-conflict-with-russia/>

Дослідження британського Центру економічних і безпекових досліджень⁷ обліковує сукупні втрати економіки України у 2014–2020 рр. Експерти порівнювали фактичні рівні з прогнозом Центру, зробленим до кризи (зростання 1,4 % на рік у 2013–2017 рр.) та скоригованим у 2018–2019 рр. (до 2 % на рік) та в 2020 р., зважаючи на вплив коронакризи (мінус 4 %). Перерахунок гривневих показників у доларові здійснювався за курсом 2021 р.

Втрати ВВП склали 280 млрд дол. у цінах 2021 р., або 19,9 % ВВП (40 млрд дол.) щороку. При цьому із незаконною анексією АРК експерти пов'язують втрату 8,3 млрд дол. на рік, окупацією частини Донецької та Луганської областей – 14,6 млрд дол. Ще 17 млрд дол. втрати ВВП на рік пов'язано з втратами експорту та інвестицій економікою загалом.

Застосовуючи загальний прогнозний показник приросту ВВП, експерти застосовують його до окремих складових частин ВВП. Такий метод дозволив оцінити річні втрати експорту як 20,3 млрд дол. на рік, або 162 млрд за 2013–2020 рр. (14,9 млрд дол. на рік за песимістичного сценарію); втрати валового нагромадження основного капіталу як 10,3 млрд дол. на рік (7,3 млрд дол. за песимістичного сценарію).

Віденський інститут міжнародних економічних досліджень зосереджувався на оцінках прогнозованої вартості витрат на відновлення Донбасу, які можна вважати дзеркальним відображенням завданих збитків. За розрахунками, зробленими 2020 р., вартість відновлення становила 21,7 млрд дол США. При цьому відновлення фізичного капіталу потребувало 9,5 млрд дол. США (44 %), витрати на відновлення людського капіталу становили 8,6 млрд дол. (40 %), на відновлення довкілля – 3,6 млрд дол. (16 %)⁸. Така оцінка корелює з припущенням Міністерства внутрішніх справ України: 20-30 млрд дол. за 10 років⁹.

Кожній із наведених вище оцінок притаманні певні вади, обумовлені вихідними припущеннями. Їх наявність об'єктивно обумовлена складністю об'єкта оцінки та невизначеністю альтернатив для порівняння з фактичними рівнями показників. Отже, ми не ставимо під сумнів жодну з наведених оцінок, визнаючи можливість широкої варіативності підходів у цій сфері.

З нашого погляду, у виборі методики оцінювання слід виходити з розуміння цілі оцінювання. Визначення конкретної вартості втрат, надто розрахованих кумулятивним підсумком за роки гібридної агресії, важливе для фіксації масштабу злочинних дій з боку РФ для українського суспільства. Для визначення оптимальних шляхів відновлення макроекономічної та соціальної стійкості та спроможності до динамічного розвитку найважливішими є ідентифікація каналів негативного впливу та виявлення точок вразливості.

У запропонованому дослідженні автори відійшли від намагання надати загальну вартісну оцінку завданого на той момент Україні збитку, ціна агресії визначалася за конкретними, принципово важливими для розвитку напрямками в натуральному або вартісному (у зіставних цінах) вимірі. Зазвичай оцінювалася разова втрата потенціалу впродовж 2014–2015 рр. з максимальним урахуванням впливу власне тимчасової окупації частини території України. Де це було можливо, враховувався також ефект припинення

⁷ Cost to Ukraine of Conflict with Russia. A CEBR report. London, February, 2022. URL: <https://cebr.com/reports/cost-to-ukraine-of-conflict-with-russia/>

⁸ Peter Havlik, Artem Kochnev, Olga Pindyuk. Economic Challenges and Costs of Reintegrating the Donbas Region in Ukraine. Research Report 447, June 2020. / Vienna Institute for International Economic Studies.. URL: <https://wiiw.ac.at/economic-challenges-and-costs-of-reintegrating-the-donbas-region-in-ukraine-p-5351.html>

⁹ Гроші на руїни: скільки коштуватиме великий ремонт Донбасу (документи). URL: <https://glavcom.ua/economics/finances/rujini-ta-groshi-skilli-koshtuvatime-velikiy-remont-donbasu-dokumenty-547636.html>

переміщення вантажів через лінію зіткнення у 2017 р., хоча виокремити його вплив є досить непростим завданням.

Для визначення розміру втрат здійснювалося порівняння з докризовим 2013 роком. Тобто автори виходили з припущення, що в подальші роки рівень конкретного показника в реальному вимірі був незмінним, що дозволило із великою імовірністю надати мінімальний з можливих оціночний рівень втрат. Використання рівня цін 2013 р. для визначення реальних змін пояснюється тим, що цей рік є базовим для відліку кризового зменшення показників.

Застосування такого помірковано-нейтрального припущення є виправданим, зважаючи на те, що динаміка економічних і соціальних процесів у 2014–2021 рр. визначалася впливом не лише російської агресії, а й наслідком системної кризи 2013–2014 рр. яка, як було доведено¹⁰, мала насамперед внутрішню генезу. А отже, не можна вважати обґрунтованими припущення, що за відсутності оцінюваного чинника (російська агресія) розвиток подій відбувався б як продовження докризового тренду або згідно зі зробленими в докризовий період прогнозами. Тому в цілях даного дослідження можна припустити, що втрата динаміки зростання є наслідком системної кризи, тоді як зниження порівняно зі статус-кво 2013 р. здебільшого пов'язане з російською гібридною агресією.

Акцент у дослідженні зроблено на стратегічній оцінці впливу російської гібридної агресії на економіку України у вигляді якісної оцінки системних змін, які відбулися внаслідок цього впливу та надалі матимуть значення для розгортання соціально-економічних процесів та формування політики держави.

2.2. Втрати території та природних ресурсів

Незаконна анексія Криму та збройне втручання на територіях Донецької та Луганської областей, здійснені Російською Федерацією у 2014 р., завдали потужних втрат економіці України. За загальними підрахунками, йдеться про **втрату контролю над понад 7 % території України** (площа окупованих територій на той час склала 44 тис. км², зокрема 27,1 тис. – у Криму) та п'ятою частиною економічного потенціалу країни.

За оцінками експертів Центру економічної стратегії, сумарна вартість тимчасово втрачених Україною в **АР Крим** активів становить 135 млрд дол. США¹¹.

При цьому вартість землі сільськогосподарського призначення на Кримському півострові оцінюється в 3 млрд дол. США. За даними Держстату, у 2013 р. посівна площа під урожай в Криму становила 755 тис. га (28 % загальної площі Криму)

Оціночна вартість втрачених доведених покладів корисних копалин становить 52,3 млрд дол. США (*табл. 1*). Найбільшу цінність в Криму становлять енергетичні корисні копалини. На морському шельфі розвідані чималі поклади вуглеводнів, які є більш перспективними, ніж поклади на материку. За інформацією Держгеонадра¹², перспективні ресурси підготовлених для глибокого буріння площ і нерозкритих бурінням шарів розвіданих родовищ загалом у АР Крим станом на 01.01.2014 р. становили: газ природний – 919770 млн куб. м; нафта – 13736 тис. т. Хоча поточний видобуток газу на момент незаконної анексії складав 1,8 млрд м³ й цілком спрямовувався на потреби півострова, у перспективі, за оцінками, шельф міг давати до половини українського

¹⁰Системна криза в Україні: передумови, ризики, шляхи подолання : аналіт. доп. / Я. А. Жаліло, К. А. Кононенко, В. М. Яблонський [та ін.]; за заг. ред. Я. А. Жаліла. – К. : НІСД, 2014.

¹¹Оцінка економічних втрат України від тимчасової окупації Кримського півострову : аналіт. доп.. / ЦЕС. URL: <https://ces.org.ua/wp-content/uploads/2021/07/Finale-Crimea-losses-report-clean.pdf>

¹²Лист-відповідь Державної служби геології та надр України на запит Національного інституту стратегічних досліджень «Щодо стану запасів родовищ корисних копалин, які розташовані на тимчасово невідконтрольній території України». Вих. № 1755/01-1/05-22 від 16.02.2022.

видобутку вуглеводнів. Їх поступова розробка розглядалася Україною як дієвий шлях зниження залежності від постачань газу з Росії. Зокрема, планувалося збільшення – з 1,8 до 5 млрд м³ – видобутку газу¹³. Станом на кінець 2013 р. Україна розробила лише 4 % загальної потужності родовищ¹⁴.

За даними геологічних карт, на півдні півострова також розташоване родовище бурого вугілля (лігніту). Окремо слід згадати блокування Росією доступу України до нетрадиційних запасів вуглеводнів в акваторії Чорного моря, а саме покладів метаногідратів, економічне оцінювання яких не проводилося. Орієнтовні оцінки¹⁵ запасів газогідратів у районі Криму становлять від 7 до 60 трлн м³.

Таблиця 1

Запаси корисних копалин півострова Крим

Копалина	Запаси	Вартість, млрд дол. США
Природний газ	63 млрд м ³	18,805
Нафта та конденсат	12 млн т	3,744
Вапняк будівельний	1,246 млрд т	16,584
Вапняк флюсовий	992 млн т	13,190
Разом		52,323

Джерело: ДНВП «Геоінформ України», Держстат, ЦЕС.

Унаслідок російської інтервенції на території **Донецької та Луганської областей** на початок 2022 р. було окуповано близько 40 % території цих регіонів, що складає майже 17 тис. км². За даними Мінреінтеграції, ще близько 7 тис. км² підконтрольної українській владі на той час території Донбасу тимчасово непридатні для господарського обігу через значну кількість мін і вибухонебезпечних предметів¹⁶.

До 2014 р. Україна була незалежною від поставок **енергетичного вугілля**, видобуваючи достатню його кількість і навіть частково експортуючи. Імпортувався лише певний обсяг коксівного вугілля для металургії. У 2013 р. у країні видобувалося 64,4 млн т вугілля, близько 2/3 видобутку використовувалася для потреб електроенергетики. Унаслідок російської гібридної агресії видобуток вугілля знизився до 24,2 млн т у 2017 р., тобто у 2,7 раза, і відтоді не збільшувався. Загалом, за даними Міненерговугілля, на окупованих територіях розташовано 85 шахт усіх форм власності, що становить 57 % їх загальної кількості в Україні, зокрема 100 % родовищ антрацитового вугілля, яке станом на початок 2017 р. складало понад третину загального споживання теплоелектроенергетики України¹⁷.

¹³Щодо системних наслідків тимчасової окупації Криму в економічній сфері : аналіт. зап. / Національний інститут стратегічних досліджень. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/ekonomika/schodo-sistemnikh-naslidkiv-timchasovoi-okupacii-krimu-v-ekonomichniy-sferi>

¹⁴Щодо системних наслідків тимчасової окупації Криму в економічній сфері : аналіт. зап. / Національний інститут стратегічних досліджень. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/1535>

¹⁵Перспективи та проблеми видобування метану із газогідратів в українському секторі Чорного моря : аналіт. зап. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/nacionalna-bezpeka/perspektivi-ta-problemi-vidobuvannya-metanu-iz-gazogidrativ-v>

¹⁶ Мінреінтеграції: близько 7 тисяч км² території Донбасу «критично забруднені мінами». URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-donbas-rozminuvannia/31052815.html>

¹⁷ Вугільна промисловість України в умовах гібридної війни : аналіт. зап. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/nacionalna-bezpeka/vugilna-promislovist-ukraini-v-umovakh-gibridnoi-viyni-analitichna>

Україна зазнала значних **екологічних втрат** з початку бойових дій на сході країни. Найчутливішим наслідком стало забруднення наземних і підземних джерел питного водопостачання хімічними речовинами від зруйнованих промислових підприємств і сховищ відходів, зокрема затоплення шахт. Наразі затоплено понад 35 шахт¹⁸. Серед них шахта «Юний Комунар», де в 1979 р. було здійснено підземний ядерний вибух¹⁹. Це загрожує забрудненням водоносних горизонтів і втратою якості питної води, перезволоженням ґрунтів, а отже, унеможливленням господарського використання території, розміщення населених пунктів, об'єктів інфраструктури на значних площах.

Екологічних втрат зазнали 17 % лісів та 24 % степів²⁰. Збитки від бойових дій лише двох об'єктів природно-заповідного фонду Донецької області – Регіонального ландшафтного парку «Донецький кряж» та Національного природного парку «Святі гори» – склали близько 14 млрд грн²¹. Загалом постраждало 33 об'єкти природно-заповідного фонду²². Унаслідок ведення бойових дій 2014-2021 рр., розташування військових і допоміжних підрозділів, мінного забруднення пошкоджено сотні гектарів сільськогосподарських угідь, які для повернення в обіг потребуватимуть спеціальної рекультивації.

2.3. Прямі фінансові втрати

У 2013 р. платниками АР Крим і м. Севастополя до **зведеного бюджету** було сплачено 11,7 млрд грн, які контролювалися ДФС, зокрема податкових платежів – 9,4 млрд грн, митних – 2,3 млрд грн. Надходження єдиного соціального внеску становили 8,1 млрд грн. За січень–квітень 2014 р. до зведеного бюджету надійшло 1,9 млрд грн, надходження єдиного соціального внеску становили 1,5 млрд грн. 3 травня 2014 р. надходження припинилися. Закон України «Про створення вільної економічної зони "Крим" та про особливості здійснення економічної діяльності на тимчасово окупованій території України», який набрав чинності 27 вересня 2014 р., визначав, що на території ВЕЗ «Крим» з 1 червня не справляються загальнодержавні податки, проте дозволяв обмін товарами між материковою Україною та півостровом.

Фінансові зв'язки із тимчасово окупованою частиною Донбасу ще певний час зберігалися. Малі та середні підприємства тимчасово окупованої території під загрозою фізичної розправи бойовиками т.зв. ДНР та ЛНР вимушено перейшли на сплату «податків» «владі» самопроголошених «республік» упродовж 2014–2015 рр. Великі підприємства ще певний час протидіяли тиску та сплачували податки до державного бюджету України. У березні 2017 р. відбулася майже повна зупинка сплати податкових і митних платежів до бюджетів, а також єдиного соціального внеску (*рис. 1*).

За комплексною макроекономічною оцінкою британського Центру економічних та бізнесових досліджень, втрати податкових надходжень в Україні за 2014–2020 рр. унаслідок війни становили 48,5 млрд дол. США, або 1 300,0 млрд грн, що в річному

¹⁸ Оцінка екологічної шкоди та пріоритети відновлення довкілля на Сході України. / ОБСЄ. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/6/3/362581_0.pdf

¹⁹ Держекоінспекція перевірила радіаційний фон на Донбасі. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/derzhekoinspekciya-perevirila-radiacijnij-fon-na-donbasi>

²⁰ Личенко І. О. Проблеми екологічної безпеки тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей та організаційно-правові засади їхнього вирішення. URL: <https://deis.menr.gov.ua/lib/?showarticle/ua/16>

²¹ Донбас: стан довкілля та нові екологічні загрози / Прес-служба НАНУ. URL: https://www.nas.gov.ua/text/pdfnews/vasyliuk_radiointerview_donbas_nature_war.pdf

²² Більшість заповідних територій в АТО пошкоджено війною. *Екологія. Право. Людина*. 2018. URL: <http://epl.org.ua/environment/bilshist-zapovidnyh-terytorij-v-ato-poshkodzheno-vijnoyu/>

вираженні становило 6,9 млрд дол США, або 191,0 млрд грн²³.

Недонадходження певною мірою компенсувалися «економією» бюджетних видатків. Наприклад, якщо у 2013 р. для підтримки вугледобувних підприємств на часткове покриття витрат із собівартості готової товарної вугільної продукції було виділено 13,3 млрд грн., то у 2014 р. – 8,7 млрд грн, у 2015 р. – 1,2 млрд грн. Не здійснювалися з II кв. 2014 р. видатки для утримання Ради Міністрів АР Крим і м. Севастополя, органів судової влади на цих територіях; майже удвічі в 2014–2015 рр. () знизилися видатки на утримання Донецької та Луганської облдержадміністрацій.

Втрати власних коштів Пенсійний фонд України на непідконтрольних українській владі територіях з початку проведення антитерористичної операції станом на середину 2018 р. оцінював у 70,4 млрд грн, у т. ч. у 2014 р. – 5,5 млрд грн; у 2015 р. – 14,1 млрд грн; у 2016 р. – 20,3 млрд грн; у 2017 р. – 20,7 млрд грн; у I півріччі 2018 р. – 9,8 млрд грн.

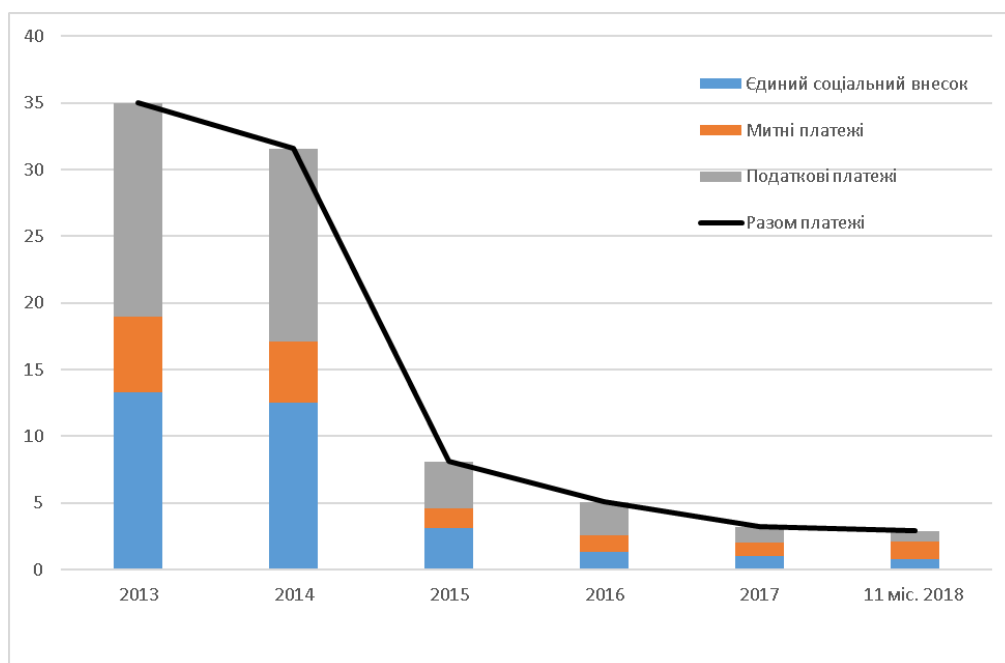

Рис. 1. Динаміка сплати платежів платниками податків, які зареєстровані у населених пунктах Донецької та Луганської областей, на території яких органи державної влади тимчасово не здійснюють свої повноваження, та населених пунктах, що розташовані на лінії зіткнення, до Зведеного бюджету України та єдиного соціального внеску у 2013–2018 рр., млрд грн.

Джерело: Державна фіскальна служба України^{24,25}.

Одночасно із втратою частини податкових надходжень сформувалися нагальні потреби щодо здійснення додаткових бюджетних видатків.

²³Cost to Ukraine of Conflict with Russia. February, 2022. PP. 36–37. / Centre for Economics and Business Research. URL: <https://cebr.com/wp-content/uploads/2022/02/Cost-to-Ukraine-of-Conflict-with-Russia-a-Cebr-report-February-2022.pdf>

²⁴Лист-відповідь Державної фіскальної служби України № 1415/2/99-99-07-02-02-10 від 19.12.2018 р. на звернення народної депутатки України В. Войцїцької. URL: https://www.slideshare.net/Julia_Kasperovich/ss-165126295

²⁵Адміністрування єдиного соціального внеску розпочате Міндоходів з жовтня 2013 р., а отже, повні дані за 2013 р. на запит відсутні. Припущення щодо обсягів сплати єдиного соціального внеску за 2013 р. здійснене на підставі даних за IV квартал 2013 р. (3,8 млрд грн), яке зазвичай складає 28–29 % від річного обсягу сплати внеску.

- Україна була змушена суттєво збільшити видатки на підтримку сектору безпеки і оборони. У Держбюджеті на 2015 р. видатки Міністерства оборони було збільшено в 3,5 раза порівняно з 2013 р. – до 49,1 млрд грн, МВС – в 2,3 раза (до 36,5 млрд грн). З 2015 р. видатки на підтримку сектору безпеки і оборони перевищують 5 % ВВП (до початку гібридної агресії вони не перевищували 3,5 % ВВП). За оцінками британського Центру економічних та бізнесових досліджень, за 2014–2020 рр. додаткові витрати на військові цілі склали 14,9 млрд дол США²⁶.
- Наприкінці 2014 р. було ухвалено рішення щодо призупинення бюджетного фінансування соціальних виплат на окупованих територіях. Водночас для пенсіонерів з цих територій було збережено можливість отримувати пенсії у разі перереєстрації на території, підконтрольній Україні^{27,28}. Загалом на територіях, які тимчасово не контролювалися українською владою, станом на серпень 2014 р. перебувало 1 278,2 тис. пенсіонерів. Із серпня 2014 р. до травня 2018 р. пенсіонерам, які проживали на непідконтрольній території, було виплачено 66,5 млрд грн^{29,30,31}.
- Відбулося масштабне розширення «специфічних» соціальних видатків. Так, у 2014 р. для часткової оплати вартості тимчасового проживання громадян, які переміщувалися із тимчасово окупованої території та району проведення АТО, окупованих територій АР Крим було спрямовано 18,4 млн грн, сумарно за 2015–2021 рр. на такі цілі було виділено 21,3 млрд грн. Здійснювалися й соціальні видатки, пов'язані із необхідністю підтримки учасників АТО.

На момент початку збройного протистояння в АРК, за даними НБУ, функціонувало 1022 відділення **українських банків**, 11 філій, 53 представництва та 2 місцевих банки. Обсяг активів цих банків перевищував 22 млрд грн, з них 16 млрд грн – кредитні зобов'язання³².

На території Донецької та Луганської областей державний «Ощадний банк» був змушений закрити 418 відділень, ПУМБ був змушений припинити діяльність 31

²⁶Cost to Ukraine of Conflict with Russia.

²⁷Деякі питання фінансування бюджетних установ, здійснення соціальних виплат населенню та надання фінансової підтримки окремим підприємствам та організаціям Донецької та Луганської областей, а також інших платежів з рахунків, відкритих в органах Казначейства : Постанова Кабінету Міністрів України № 595 від 07.11.2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/595-2014-%D0%BF#Text>

²⁸Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 4 листопада 2014 року «Про невідкладні заходи щодо стабілізації соціально-економічної ситуації в Донецькій та Луганській областях» : Указ Президента України №875/2014 від 14.11.2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875/2014#Text>

²⁹Протокол № 27 засідання правління Пенсійного фонду України від 2 грудня 2016 року / Пенсійний фонд України. URL: <https://www.pfu.gov.ua/31732-p-r-o-t-o-k-o-l-27-zasidannya-pravlinnya-pensijnogo-fondu-ukrayiny-vid-2-grudnya-2016-roku/>

³⁰Касперович Ю. В. Методичні підходи до оцінки фіскальних втрат України внаслідок гібридної війни РФ. *Економіка та держава*. 2018. № 12. С. 8–15. URL: http://www.economy.in.ua/pdf/12_2018/4.pdf

³¹Касперович Ю. В. Безпековий вимір фіскальної політики в процесі реінтеграції окупованих територій та підтримки ВПО : аналіт. зап. / Національний інститут стратегічних досліджень. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/ekonomika/bezpekovi-vimir-fiskalnoi-politiki-v-procesi-reintegracii-okupovanih>; https://niss.gov.ua/sites/default/files/2018-08/1_Kasperovych_Bezpekov-2d157.pdf

³² Нацбанк оцінює втрати українських банків у Криму в 22 млрд гривень. URL: <https://www.unian.ua/economics/finance/930037-natsbank-otsinyue-vtrati-ukrajinskih-bankiv-u-krimu-v-22-mlrd-griven.htm>

відділення, які було розташовано в районі проведення АТО. За інформацією порталу Prostobank.ua, станом на 06.08.2014 р. найбільші 50 українських банків лише в Донецьку та Луганську мали відповідно 430 та 190 відділень. З огляду на наведені цифри, експерти оцінюють загальну кількість вимушено закритих відділень у Донецькій та Луганській областях у 1,3 тис³³.

Аналіз статистики НБУ щодо структури кредитного портфелю й залучених коштів банківської системи в розрізі регіонів дозволив встановити, що в період активних бойових дій з квітня 2014 р. до серпня 2015 р. українські банки в Донецькій області втратили: 61 % залучених коштів (37,1 млрд грн), зокрема 58 % залучених коштів населення (24 млрд грн); 67 % залучених коштів юридичних осіб (13,1 млрд грн); 45 % кредитного портфелю (27,6 млрд грн). У Луганській області українські банки втратили 66 % залучених коштів (9,9 млрд грн), зокрема 67 % залучених коштів населення (7,7 млрд грн); 63 % залучених коштів юридичних осіб (2,2 млрд грн); 3 % кредитного портфелю (0,2 млрд грн). Таким чином, загальні втрати банківської системи в двох областях становили 47,0 млрд грн залучених коштів та 27,8 млрд грн кредитного портфелю.

Втрати банківської системи включають також втрату клієнтів, які припинили обслуговування в українських банках. Згідно з аналізом відкритих джерел щодо динаміки активних платіжних карток у регіонах України за 9 місяців 2014 р. лідерами за показниками зменшення їх кількості стали Донецька область (–670 тис. активних карток, або 20 %, порівняно з початком 2014 р.) та Луганська область (–417 тис. активних карток, або 26 %, порівняно з даними на початок 2014 р.). Таким чином, унаслідок бойових дій на сході країни банківська система у двох областях втратила щонайменше 1 млн клієнтів – фізичних осіб.

Втрати банківської системи внаслідок незаконної анексії Криму та бойових дій на території Донецької та Луганської областей значно вплинули на розгортання протягом 2014 р. банківської кризи, яка суттєво погіршила фінансово-економічний стан держави в цей період.

2.4. *Втрати виробничого потенціалу*

Бойові дії, втрата частини територій, руйнування виробничих ланцюгів і несприятливість умов для підприємництва призвели до значних **втрат економічного потенціалу підприємництва**. За даними Держстату, станом на 2013 р. у Донецькій та Луганській областях було зареєстровано 131 велике підприємство, 2247 середніх і 37738 малих підприємств. Станом на 2018 р. їх кількість вже становила: 33 великих підприємства, 706 середніх та 12441 мале. На території окупованого Криму розташовувалися (станом на 2013 р.) 13 великих, 830 середніх та 19673 малих підприємств. Відповідно до Закону «Про створення вільної економічної зони "Крим"...» встановлювався перехідний період до 1 січня 2015 р., протягом якого підприємства, які вирішили перебазуватися на материкову частину України, могли це зробити без митних сплат і не побоюючись штрафних санкцій. За даними ДФС, на початок лютого 2015 р. процедурою перереєстрації на материку скористалися 1956 платників податків, із них 829 юридичних осіб та 1127 фізичних осіб – підприємців.

Одним із чинників втрати суб'єктів підприємництва стало різке **погіршення їхнього фінансового становища в умовах комплексних ризиків**. Зокрема, у 2014 р. чистий збиток підприємств у країні перевищив 590 млрд грн, а у 2015 р. становив 373,5 млрд грн. Лише з 2016 р. ситуація певним чином стабілізувалася, що дозволило підприємствам сформувати незначний прибуток на рівні 28,6 млрд грн.

Для української **промисловості**, що протягом багатьох десятиліть розвивалася в

³³Донбас і Крим: ціна повернення : монографія. Київ: НІСД, 2015.

умовах тісних коопераційних і зовнішньоекономічних зв'язків з РФ, руйнівна дія економічної агресії РФ почала виявлятися задовго до активної фази збройного протистояння та загострилася вже у 2013 р. з розгортанням практики систематичного застосування з боку РФ обмежень щодо українського експорту³⁴, які завдали відчутних збитків базовим галузям промисловості – металургії, машинобудуванню, харчовій промисловості. Значна кількість виробництв переробної промисловості з високою доданою вартістю, орієнтовані переважно на російський ринок, зупинились у результаті неможливості диверсифікувати ринки збуту.

Унаслідок окупації частини Донецької, Луганської областей та АР Крим було втрачено **значну частку промислового потенціалу базових галузей промисловості** – металургії, хімії та коксохімії, машинобудування. **Руйнування виробничих ланцюгів із підприємствами окупованих областей**, подальше запровадження РФ зовнішньоторговельних обмежень щодо української промислової продукції та блокування перевезень Азовським морем, яким перевозилося близько третини українського металургійного експорту, призвели до скорочення промислового експорту за найважливішими видами продукції металургії та машинобудування. Оскільки було порушено ланцюги «вугілля – кокс – метал», навіть ті металургійні заводи, що залишилися на неокупованій території, зазнали труднощів із постачанням сировини.

Якщо упродовж 2014–2016 рр. певна частина розірваних ланцюгів зберігалася завдяки підтриманню комерційних зв'язків із підприємствами, які перебували на непідконтрольній території, після їх «націоналізації» «владою» т.зв. ДНР та ЛНР та імплементації рішення РНБО України від 15 березня 2017 р. щодо тимчасового припинення переміщення вантажів через лінію зіткнення в зоні АТО ці ланцюги було повністю розірвано.

У 2013 р. обсяг реалізованої продукції промисловості АР Крим складав 26,5 млрд грн (2 % від загальної промислової продукції України), Донецької та Луганської областей – разом 293,3 млрд грн (21,7 %). У 2014 р. частка згаданих двох областей зменшилася до 15,5 %, у 2015 р. – до 12,0 %. При цьому **у співставних цінах промислове виробництво Донецької та Луганської областей у 2014 р. скоротилося порівняно із попереднім роком на 36 % (втрата склала 104,8 млрд грн за цінами 2013 р., або 7,8 % промислового виробництва України). У 2015 р. промислове виробництво цих областей вже було в 2,2 раза, у 2016 р. – у 2,6 раза меншим, ніж у 2013 р. (на 182 млрд грн за цінами 2013 р., або 13,4 % загальноукраїнського показника 2013 р.) (рис. 2).** Додаткове зниження промислового виробництва внаслідок припинення переміщення вантажів через лінію зіткнення в зоні АТО у 2017 р. зафіксовано лише в Луганській області – у 1,8 раза.

³⁴З липня 2013 р. після відмови російської сторони продовжувати укладену в 2011 р. Угоду про регулювання постачання сталевих труб до української трубної продукції почали застосовувати антидемпінгові мита, що для окремих видів труб сягали 40 % митної вартості; у липні 2013 р. санітарна служба запровадила заборону на ввезення до РФ української кондитерської продукції; наприкінці вересня 2013 р. на тривалий термін було призупинено дію сертифікатів на вантажні вагони українського виробництва, а також запроваджено спеціальні мита на столовий і кухонний порцеляновий посуд, що ввозиться на територію Митного союзу, від чого найбільше постраждали саме українські виробники.

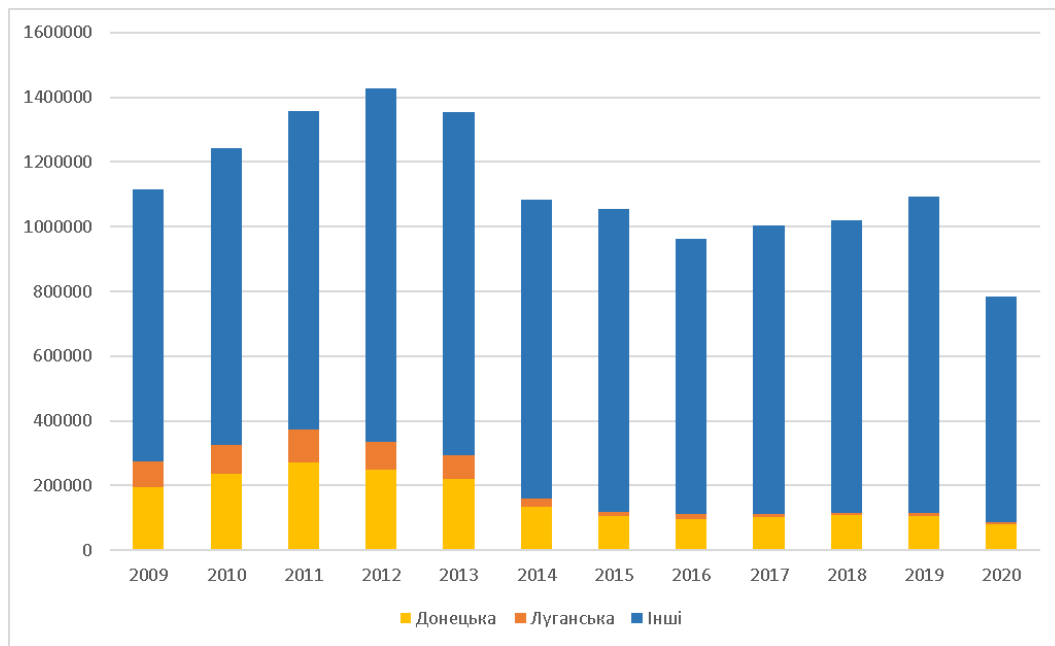

Рис. 2. Обсяг реалізованої промислової продукції, млн грн за цінами 2013 р.
Джерело: розроблено авторами за даними Держстату.

В окупованому Криму Україна втратила, зокрема, Кримський содовий завод в Красноперекопську – єдиний із содових заводів України, який продовжував працювати, Балаклавське рудоуправління – видобувач вапняку, сировини для металургії (два інших виробники вапняку України опинилися на тимчасово окупованій території на сході України), «Кримський титан» – найбільший виробник діоксиду титану у Східній Європі.

Окрім руйнування та вивезення на територію РФ понад третини українських промислових потужностей одразу після початку конфлікту³⁵, уряди самопроголошених «республік» після «націоналізації» багатьох промислових підприємств активно експлуатували промисловий потенціал України за допомогою прямих поставок сировини та комплектування з території РФ. **Зокрема, до переліку «націоналізованих» підприємств потрапили Донецький металургійний завод, Харцизький трубний завод, Алчевський металургійний комбінат, Єнакіївський металургійний завод і його філія в Макіївці, Макіївський коксохімічний завод, Ясинівський коксохімічний завод, Комсомольське рудоуправління, Докучаєвський флюсо-доломітний комбінат, «Краснодонвугілля» та багато інших підприємств.**

Разом із тим за даними організації «Громадський союз «Донбас»³⁶, у Луганській області було демонтовано та вивезено до Росії Луганський машинобудівний завод, «Луганськтепловоз», Луганський трубопрокатний завод, Луганський авіаремонтний завод, оборонне підприємство космічної промисловості «Юність», виробник обладнання для електронного машинобудування «100-й завод», підприємство з вирощування кристалів для мікроелектронної промисловості ДП «Донець».

Чутливою є шкода, завдана національному оборонно-промислому комплексу, – через втрату контролю над низкою підприємств оборонної спрямованості на окупованих територіях, зупинення поставок російської продукції військового та подвійного

³⁵ До Росії вивезли третину промислового потенціалу Донбасу. – П. Порошенко. URL: https://gazeta.ua/articles/np/_do-rosiyi-vivezli-tretinu-promislovogo-potencialu-donbasu-poroshenko/620472?mobile=false

³⁶ Какие предприятия в Донбассе уничтожили и разграбили российские оккупанты / CityNews. URL: <http://www.citynews.net.ua/news/48317-kakie-predpriyatiya-v-donbasse-unichtozhili-i-razgrabili-rossiyskie-okkupanty-spisok.html>

призначення, яка надходила в межах українсько-російського міждержавного співробітництва та міжзаводської кооперації.

На окупованій частині Луганської та Донецької областей було розташовано важливі підприємства боєприпасної галузі, вибухових речовин та спецхімії, а також із авіаремонту та виробництва спецматеріалів. За повідомленням українських спецслужб, у 2015–2016 рр. бойовиками у взаємодії з російськими окупантами було організовано демонтаж обладнання з низки оборонних підприємств, включаючи донецький завод «Топаз», відомий розробками військових комплексів радіоелектронної боротьби. В окупованому Криму було втрачено низку підприємств ОПК, важливих для кораблебудування та судноремонту, авіаційного й танкобудування. Наразі їх задіяно до виконання оборонного замовлення РФ. Українському ОПК завдано значних кадрових втрат через виїзд із зони бойових дій працівників згаданих підприємств. РФ мотивувала українські висококваліфіковані інженерні й робочі кадри до роботи на російських заводах.

Порушено стабільність функціонування енергетичного сектору й втрачено контроль над частиною активів паливно-енергетичного комплексу України.

Так, **унаслідок тимчасової окупації АР Крим** агресор захопив державні й приватні електрогенеруючі потужності, зокрема низку теплоелектроцентралей (ТЕЦ) загальною потужністю 144,5 МВт, вітрові електростанції (ВЕС) потужністю понад 60 МВт, сонячні електростанції (СЕС) потужністю понад 224 МВт, магістральні лінії електропередач (магістральні й розподільчі) та розподільчі лінії. Загальна вартість втрачених на території АРК активів лише НЕК «Укренерго» оцінюється майже в 1 млрд дол. США³⁷.

Найболючіших економічних втрат у Криму Україна зазнала від захоплення активів у нафтогазовій сфері. До ПАТ «ДАТ «Чорноморнафтогаз»³⁸ входили: виробниче обладнання та інфраструктура видобування (10 морських газовидобувних стаціонарних платформ, 4 самопідйомні бурові установки³⁹), інфраструктура транспортування та зберігання (газотранспортна система із 1200 км магістральних газопроводів та 45 газорозподільчими станціями, а також Глібовське підземне сховище газу).

Унаслідок бойових дій на території Донецької та Луганської областей значний потенціал паливно-енергетичного комплексу України було втрачено як через руйнування об'єктів енергетичної інфраструктури, так і через експропріацію активів енергетики окупаційною владою (зокрема, найбільших енергетичних активів – Старобешівської ТЕС (2300 МВт) та Новоазовської ВЕС (79,3 МВт).

Окрім масового руйнування розподільчих мереж на великій території, Луганська ТЕС (потужністю 1,4 ГВт), Вуглегірська ТЕС (3,6 ГВт) та Миронівська ТЕС (0,2 ГВт) протягом 2014–2015 рр. неодноразово потрапляли під обстріли, що призводило до пошкодження обладнання, підстанцій та ліній електропередач. Луганська ТЕС унаслідок руйнування мереж розподілу електроенергії протягом усього періоду збройного конфлікту працювала на виділене навантаження лише Луганської області, не маючи змоги покривати дефіцит потужності ОЕС України. Руйнування та блокування транспортної інфраструктури у залежності Луганську ТЕС від постачання вугілля з території РФ.

На додаток до руйнувань об'єктів енергетики Україна не отримувала оплату за

³⁷ «Укренерго» оцінює вартість втрачених активів у Криму в \$800-900 мільйонів. URL: <http://economics.unian.ua/energetics/1529388-ukrenergo-otsinyue-vartist-vtrachenih-aktiviv-u-krimu-v-800-900-milyoniv.html>

³⁸ «Как в считанные часы был мародерски произведен захват предприятия. URL: <http://ukrpravda.net/index.php?topic=4286.msg97921#msg97921>

³⁹ Самопроголошена влада Криму захопила скандальні «вишки Бойка». URL: http://gazeta.ua/articles/economics/_samoprogoloshena-vlada-krimu-zahopila-skandalni-vishki-bojka/546919?mobile=true

спожиту енергію та енергоресурси з окупованих територій⁴⁰. До квітня 2015 р. борг за спожиту електроенергію перевищив 3,9 млрд грн⁴¹.

Унаслідок гібридної агресії РФ проти України **аграрний сектор** зазнав низку втрат, що зрештою негативно вплинуло на макроекономічні показники галузі й надходження до державного та місцевих бюджетів. **Порівняно із періодом до початку бойових дій втрачено понад 750 тис. га в АР Крим, близько 590 тис. га у Донецькій та Луганській областях**, що позначилося на розмірах посівних площ сільськогосподарських культур в Україні (рис. 3). Загальні посівні площі на підконтрольних територіях Донецької та Луганської областей у 2020 р. становили 76,8 % від посівних площ регіону в 2013 р.

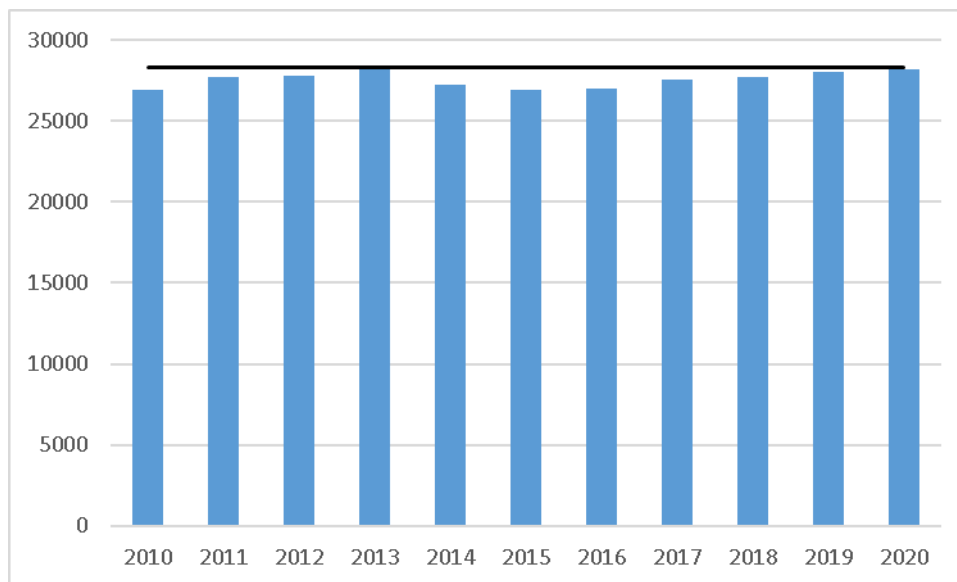

Рис. 3. Посівні площі сільськогосподарських культур в Україні, тис. га

Скорочення посівних площ вплинуло на обсяги збору сільськогосподарських культур. Виробництво зернових культур Донецької та Луганської областей (підконтрольні території) у 2020 р. становило 2,6 млн т (74 % від виробництва 2013 р.), соняшнику – 1,0 млн т (72,4 % від виробництва 2013 р.). Обсяг вирощування худоби та птиці на підконтрольних територіях Донецької та Луганської областей у 2020 р. скоротився до 56 % від обсягів виробництва регіону 2013 р.⁴².

Аграрний сектор АР Крим був орієнтований переважно на продовольче забезпечення місцевого населення та сезонних приїжджих (за винятком вирощування ранніх овочів та фруктів, які спрямовувалися на материк). Окрему роль виконувала виноробна галузь: на території півострова станом на 2013 р. розташовувалося 25,2 тис. га виноградників, або 37 % від їх загальної площі в Україні, а кримські підприємства виготовляли понад половину усього бутильованого вина України.

В Криму Україна втратила два рибних порти й риболовецькі флоти у Севастополі та Керчі, які, зокрема, здійснювали вилов океанічної риби, та рибоморозильний флот,

⁴⁰Прем'єр нагадав, що українці на захоплених територіях не оплачують комунальні послуги до бюджету України. URL: http://dt.ua/ECONOMICS/ukrayina-vitratila-1-mlrd-dolariv-na-gaz-i-elektroenergiyu-okupovanomu-donbasu-yacenyuk-170066_.html

⁴¹Жебровський назвав сумму долга ОПДЛЮ за електричество. URL: <https://ubr.ua/ukraine-and-world/society/zhebrivskij-nazval-summu-dolha-ordlo-za-elektrichestvo--3845926>

⁴²Аналіз проблем економічного розвитку Донецької та Луганської областей. Діагностичний звіт. Проект: UA2002 – Економічна трансформація Донбасу / Donbas Economic Transformation Strategy Support. Лютий, 2021. URL: <https://ces.org.ua/wp-content/uploads/2021/04/UA2002-Diagnostic-report-on-the-current-state-of-Donbas-February-2021.pdf>

низку великих рибозаводів. Вилов водних біоресурсів у Чорноморському басейні Криму сягав приблизно 80 тис. т на рік, або 65 % від загального вилову в Азово-Чорноморському рибогосподарському басейні України. Його втрата, за оцінками, мала довести імпортозалежність споживання морепродуктів в Україні до 95 % ⁴³ (насправді цей показник у 2016 р. склав близько 85 % через різке скорочення споживання риби внаслідок зниження платоспроможного попиту населення).

На сільськогосподарських землях окупованих територій Донецької та Луганської областей втрачено контроль над дотримання землекористувачами вимог щодо охорони й раціонального використання земельних угідь, що створює ризики погіршення екології агроландшафтів. Крім того, на землях, де велися активні бойові дії, сільськогосподарські угіддя зазнали згубного впливу, їх якісний стан значно погіршився. Багато полів на територіях Донецької і Луганської областей заміновані, зайняті фортифікаційними спорудами та розбитою військовою технікою, а тому не можуть бути використані для посіву сільськогосподарських культур, що завдає збитки фермерам і аграрному сектору регіонів загалом. У майбутньому це потребуватиме виділення суттєвих коштів на рекультивацію таких угідь з метою їх повернення до активного сільськогосподарського обробітку. Так, за експертними розрахунками ⁴⁴, щоб розмінувати всі території (Донецької та Луганської областей), знадобиться близько 4 років і понад 5 млрд дол. США.

Через агресію РФ **транспортний сектор** України втратив значну кількість інфраструктурних об'єктів та рухомого складу; цілісність транспортної мережі було порушено, а окремі напрямки вантажоперевезень було відрізано від традиційних транспортних шляхів. **Втрата обсягів перевезених вантажів, починаючи з 2015 р. стабільно складає понад 100 млн т на рік, або близько 16 % від обсягу перевезень докризового 2013 р. (рис. 4),** що дозволяє асоціювати її переважно з наслідками агресивних дій РФ. **Скоротилися й пасажирські перевезення: протягом 2015–2019 рр. (до коронакризи) порівняно з 2013 р. більше ніж на 30 %, або на 2 млрд пасажирів щороку (рис. 5).** Зросли транспортно-логістичні витрати підприємств, зменшилася конкурентоспроможність транспортного сектору на світовому ринку транспортних послуг, скоротилася прибутковість транспортних підприємств та їхня спроможність здійснювати вкрай необхідні модернізаційні проекти в галузі.

АТ «Укрзалізниця» втратила значну кількість об'єктів інфраструктури, а також рухомого, тягового складу та кваліфікованого персоналу. **Загальна вартість активів, що було втрачено АТ «Укрзалізниця» через гібридну російську агресію, складає 13,6 млрд грн (у цінах 2019 р.), зокрема на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей – 11,4 млрд грн.** На території АПК було втрачено 637 вагонів, на непідконтрольних територіях на сході України – ще понад 20 тис. вантажних вагонів, майже 6 тис. пасажирських вагонів та понад 300 локомотивів ^{45 46 47}. Загалом втрачено

⁴³ Щодо системних наслідків тимчасової окупації Криму в економічній сфері : аналіт. зап. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/1535>

⁴⁴ Аналіз агросектору Донецької, Луганської та прилеглих районів Запорізької областей. URL: https://www.prostir.ua/wp-content/uploads/2017/07/FINAL_2017_07_27_DNLU-Research-Final-Report_210x297_UKR.pdf

⁴⁵ Укрзалізниця втратила 13 млрд гривень через російську окупацію. URL: https://socportal.info/ru/archive/ukrzaliznitsja_vtratil_13_mlrld_given_iz_zi_rosijskoji_okupatsiji/

⁴⁶ "Укрзалізниця" встигла вивезти з Криму перед анексією 12 тепловозів і 9 електровозів. URL: https://lb.ua/economics/2016/03/22/330886_ukrzaliznitsya_uspela_vivezti.html

⁴⁷ «Укрзалізниця» заявила про загрозу нацбезпеці через рішення Верховного суду щодо боргів її донбаської філії. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-ukrzaliznitsia-borhy/30690465.html>

майже 10 % від загальної експлуатаційної довжини залізничних колій загального користування, з них 629 км в АР Крим та 1182 км в Донецькій та Луганській областях. Загальна кількість пошкоджених об'єктів залізничної інфраструктури становила 800 одиниць.

Через погіршення залізничної логістики внаслідок окупації частини Донецької та Луганської областей відбулася переорієнтація частини перевезень продукції на автомобільний транспорт. Зокрема, в Донецькій області частка автомобільного транспорту в перевезенні вантажів зросла з 64 % у 2013 р. до 71 % у 2018 р., а частка залізничного транспорту знизилася з 36 % до 29 %⁴⁸ відповідно. Разом з інтенсивними перевезеннями військових вантажів це призвело до пришвидшеного зношення, а подекуди й фактичного знищення дорожнього покриття.

За даними Донецької та Луганської облдержадміністрацій, станом на початок 2016 р. було зруйновано також понад 1,8 тис. км автомобільних шляхів, 18 штучних споруд (мости, естакади, шляхопроводи тощо).

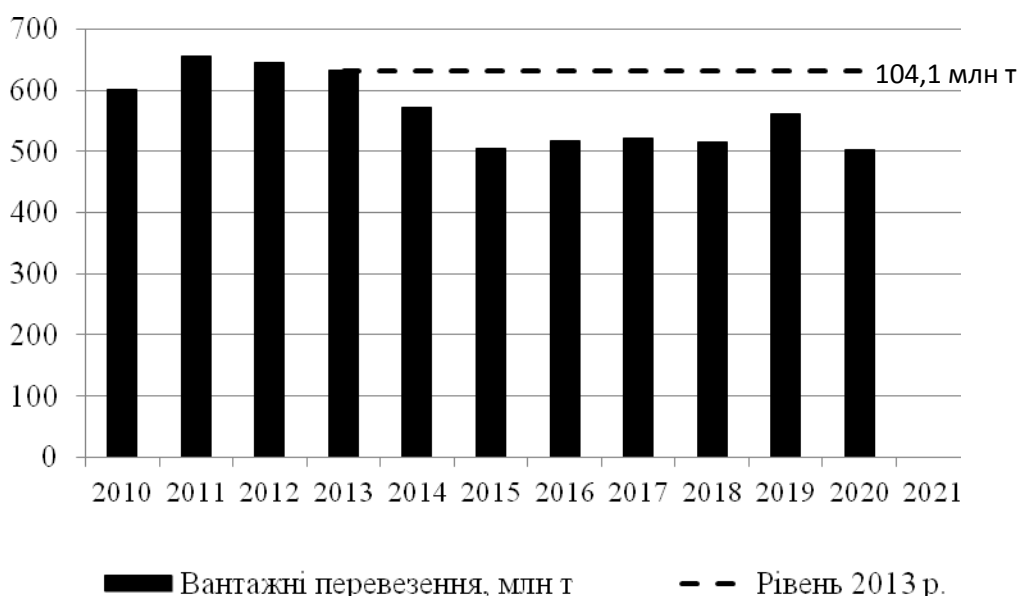

Рис. 4. Динаміка вантажних перевезень в Україні

⁴⁸ Виклики та потенціал соціальної згуртованості в Донецькій області. Польовий звіт за результатами регіональних консультацій. Київ : УНЦПД, 2021. 28 с.

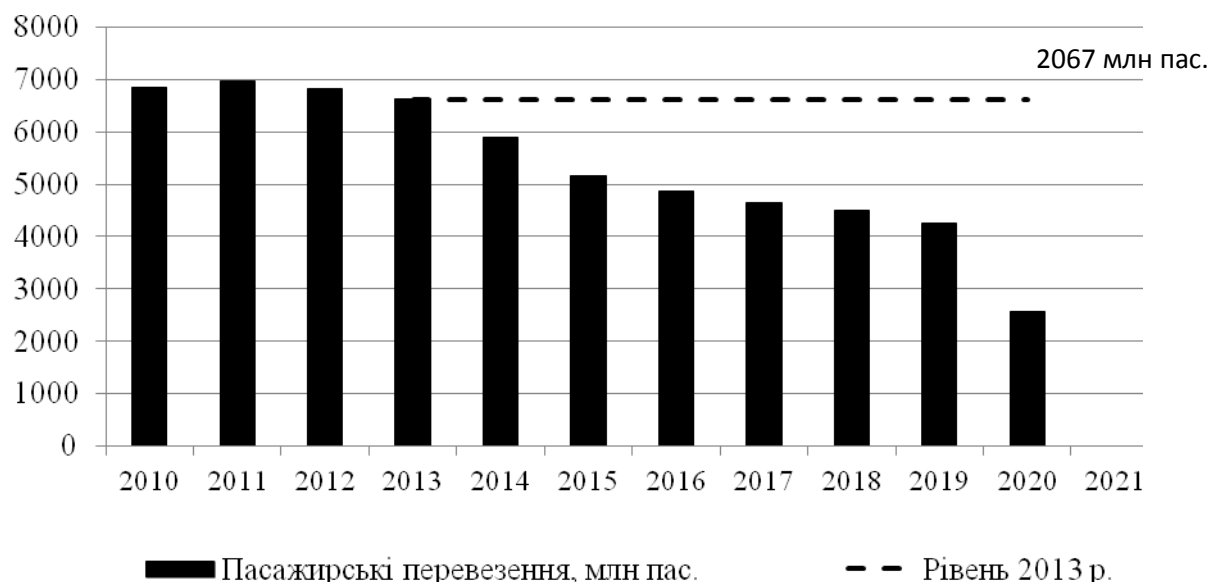

Рис. 5. Динаміка пасажирських перевезень в Україні

Унаслідок тимчасової окупації АРК втрачено Євпаторійський, Керченський, Ялтинський, Феодосійський, Севастопольський морські торговельні порти, частка яких у загальному обсязі перероблених морськими портами України вантажів у 2013 р. була 7,6 %. За підрахунком ДП «Адміністрація морських портів України», в окупованому Криму було втрачено активи на суму 120,3 млрд грн. Через будівництво Керченського мосту українські порти Азовського узбережжя втратили можливість приймати судна з глибокою осадкою (понад 8 м) та значними надводними габаритами (вище 33 м над ватерлінією). Численні порушення російською стороною норм Конвенції ООН з морського права у спосіб незаконного обмеження свободи мореплавства (примусова затримка й догляди) українських торговельних суден, які здійснювали навігацію Керч-Єнікальським каналом, призводили до необґрунтованих затримок і простоїв суден. У результаті штучно подовжувався час на проходження каналу, підвищувалися збитки українських перевізників, зривалися контрактні зобов'язання, зростала вартість фрахту.

Таким чином, частка Маріупольського морського порту та Бердянського морського порту в загальних обсягах переробки вантажів морськими портами України скоротилася з 6,7 % у 2017 р. до 5,7 % у 2018 р. та 5,3 % у 2019 р. **Загалом унаслідок російської агресії втрати вантажопотоку морських портів АРК складають 13 млн т (середнє значення за 2012-2013 рр.⁴⁹), портів Азовського узбережжя України – майже 7 млн т на рік⁵⁰ (рис. 6).**

⁴⁹ АПМУ створено у 2013 р., тому дані наявні з 2012 р.

⁵⁰ До суми втрат обсягів переробки вантажів портами Азовського узбережжя України входить скорочення обсягів переробки вантажів Маріупольським і Бердянським морськими портами у 2014–2015 рр. та у 2018 р. унаслідок введення в експлуатацію Керченського мосту.

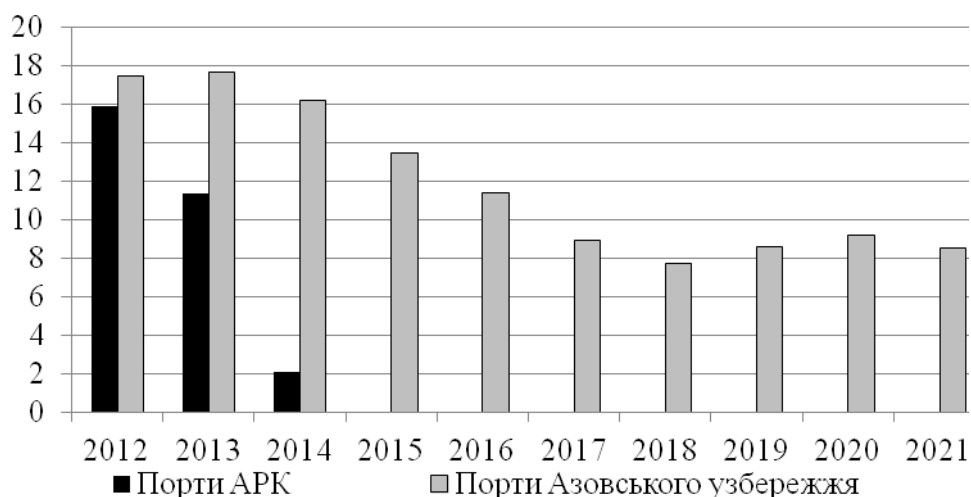

Рис. 6. Переробка вантажів морськими портами АРК та Азовського узбережжя України, тис. т

Джерело: Агенція морських портів України

Транзитний вантажопотік, який обробляється всіма українськими портами, у 2015 р. зменшився порівняно з 2013 р. в 1,7 раза – переважно внаслідок втрати частини російських вантажів, обсяги яких, що у 2015 р. оброблялися чотирма основними чорноморськими торговельними портами України, зменшилися на 27,3 %⁵¹.

В авіаційній галузі було втрачено п'ять цивільних аеропортів (у Сімферополі, Джанкої, Керчі, Донецьку та Луганську) та пов'язаний з ними пасажиропотік, який оцінюється у понад 400 тис. пас. на рік. Значну кількість населення України було позбавлено зручного доступу до регіонального та міжнародного авіасполучення. Донецький та Луганський аеропорти зруйновані повністю. Необхідність оминати повітряний простір тимчасово окупованих територій потребувала додаткових витрат часу та пального, тому авіакомпанії змушені були підвищувати вартість своїх послуг.

Чутливість транспортного сектору України до ворожих впливів продемонструвала криза лютого 2022 року. Під приводом військових навчань ВМС РФ було заблоковано значні райони Чорного та Азовського морів, які перекривають традиційні безпечні рекомендовані шляхи руху суден до морських портів України. Рух суден у Чорному морі міг здійснюватися лише із значним відхиленням від рекомендованих шляхів, за позапланово знайденими новими коридорами. Через загрозу воєнних дій провідні страхові компанії світу визнали Чорне та Азовське моря зонами підвищеного ризику, що означало зростання страхових премій для операторів суден у цьому регіоні. Також з міркувань безпеки було проголошено відкликання значної кількості літаків українських авіакомпаній лізингодавцями. Для уникнення процедури знадобилось оперативне надання урядом України державних гарантій на суму 16,6 млрд грн. Втрат зазнали не лише вітчизняні авіаперевізники. Через загрозу вторгнення РФ впали акції іноземних авіакомпаній, що працюють на ринку України, зокрема Wizz Air Holdings Plc (на 11 %), Air France-KLM (на 7,6 %), Deutsche Lufthansa AG (на 6,1 %) ⁵².

2.5. Втрати позицій на міжнародних ринках

⁵¹ Объем перевозок российских грузов через морские порты Украины в 2015 году. URL: <http://ports.com.ua/analytics/obem-perevozok-rossiyskikh-gruzov-cherez-morskie-porty-ukrainy-v-2015-godu>

⁵² Airlines Pull Services Back Further From Ukraine. URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2022-02-14/airlines-pull-back-further-from-ukraine-as-tensions-dent-shares>

Упродовж 2012–2013 рр. експорт товарів з України стрімко сповільнився. Якщо за період 2004–2013 рр. середнє зростання експорту товарів становило 13,7 % на рік⁵³, за підсумками 2012 р. експорт зріс лише на 0,6 % і сягнув найбільшого значення з 1991 р. – 68,8 млрд дол. США, то за підсумками 2013 р. він знизився на 8 % (5,5 млрд дол. США) (рис. 7). Значною мірою цей спад був викликаний цілеспрямованими діями РФ щодо витіснення українських товарів зі своїх ринків. Експорт до РФ у 2012 р. скоротився на 11 %, у 2013 р. – на 14,6 %. За ці два роки Україна недоотримала від експорту до РФ щонайменше 6,9 млрд дол. США.

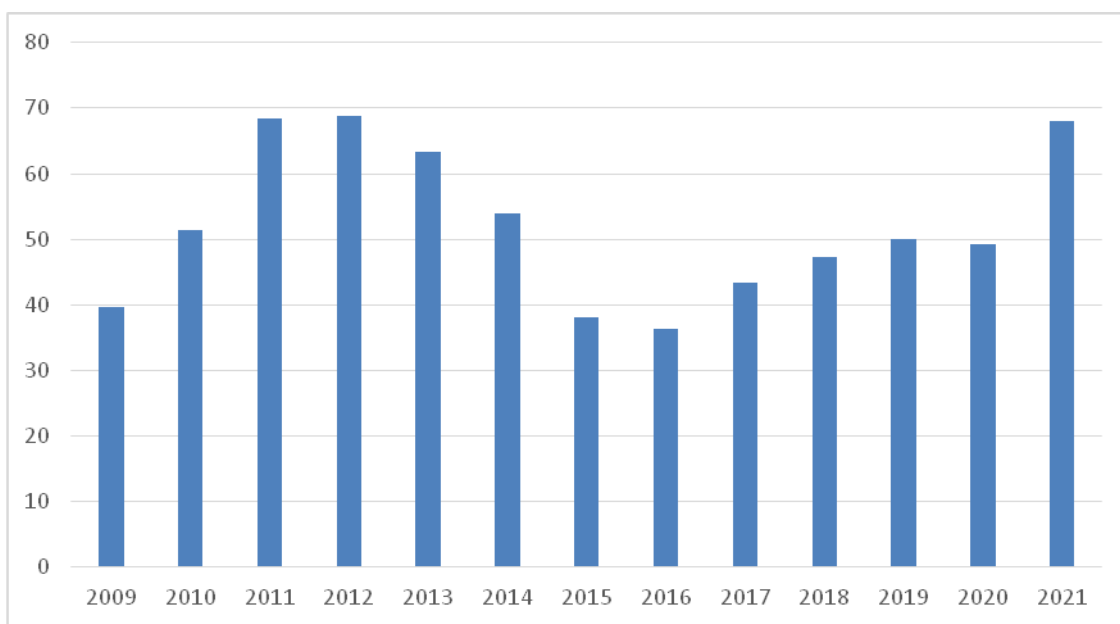

Рис. 7. Експорт товарів з України у 2009–2021 рр., млрд дол. США

Протягом 2014–2016 рр. під впливом наслідків збройної агресії і торговельних обмежень з боку Російської Федерації, ускладнень логістики на східному кордоні країни обсяги української зовнішньої торгівлі товарами суттєво скоротилися, досягнувши свого найнижчого значення (36,4 млрд дол. США) у 2016 р. І лише за підсумками 2021 р. експорт практично повернувся до досягнутого на 2012 р. рівня – 68,1 млрд дол. США⁵⁴.

Основним чинником негативних трендів стала втрата експортного потенціалу АР Крим і тимчасово окупованих частин Донецької та Луганської областей. За підсумками 2013 р. експорт товарів з Автономної Республіки Крим становив 0,9 млрд дол. США (1,4 % від загального експорту товарів з України), з Донецької та Луганської областей – 15,9 млрд дол. США (25,2 %). Унаслідок агресії експорт з Донецької та Луганської областей скоротився до 10,3 млрд дол. США у 2014 р. та 4 млрд дол. США у 2015 р. Отже, **сукупна втрата експортних надходжень двох зазначених областей за 2013–2015 рр. склала 17,5 млрд дол. США**. Наведений показник становить половину від сукупної втрати Україною експортних надходжень за цей період.

⁵³Розраховано за даними Державної служби статистики України.

⁵⁴За даними Державної митної служби України

За приблизними оцінками, припинення переміщення вантажів через лінію зіткнення у 2017 р. мало зменшити валютну виручку від експорту приблизно на 2 млрд дол. США⁵⁵. Фактично у 2017 р. експорт з Донецької області збільшився на 800 млн дол. (29,2 %), з Луганської – зменшився на 200 млн дол. (у 1,9 раза).

Гібридна агресія негативно позначилася на експортній спроможності України внаслідок:

- втрати логістичного потенціалу, насамперед портів в Автономній Республіці Крим; щодо вантажообігу товарів, що спрямовувалися на експорт, частка цих портів у 2013 р. склала 5,4 % від загального товарообігу експортованих Україною товарів⁵⁶;
- обмеження можливостей використовувати Керченську протоку для експорту товарів з портів України на Азовському морі (насамперед з Маріуполя);
- звуження можливостей експорту до Російської Федерації через обмеження допуску українських товарів на російський ринок. гібридна війна розпочалась із запровадження Росією обмежень доступу на свою територію української сільгосппродукції і продуктів харчування: якщо у 2013 р. експорт аграрних і харчових продуктів до РФ становив 1,9 млрд дол. США, то у 2014 р. – 0,9 млрд дол. США, а у 2015 р. – 0,3 млрд дол. США. З 1 січня 2016 р. РФ призупинила дію Договору про зону вільної торгівлі щодо України, відновивши дію ставок ввізного мита на імпорту товарів, країною походження яких є Україна, а також ввела ембарго на окремі товари українського походження – м'ясо, рибу, молочні продукти, овочі, фрукти, горіхи та ковбаси⁵⁷. Наслідком цього стало фактичне зупинення експортних поставок українських товарів до РФ. Протягом наступних років Російська Федерація запроваджувала обмеження на постачання до неї значної номенклатури товарів з України, що практично позбавляло вітчизняних експортерів доступу на її ринки. **Загалом за 2014-2015 рр. експорт з України до РФ скоротився на 15,5 млрд дол. і у 2015 р. був у 3,1 раза менший, ніж у 2013 р.** Загалом за 2014–2020 рр. експорт з України до РФ скоротився на 82,0 % – з 15,1 млрд дол. США у 2013 р. до 2,7 млрд дол. США у 2020 р.;
- обмеження використання території Російської Федерації для транзиту товарів з України, регулярне гальмування пропуску українських товарів на прикордонних митних пунктах. У 2016–2019 рр. Російська Федерація запровадила обмеження на транспортування своєю територією автомобільними та залізничними шляхами української продукції, що негативно вплинуло на експорт до країн Середньої Азії, Китаю та Монголії.

2.6. Втрати людського та соціального потенціалу

Найвідчутнішими для суспільства наслідками окупації Криму та частини Донбасу стали втрати, які виявились у скороченні найціннішого ресурсу країни – людського потенціалу. Населення АР Крим разом із м.Севастополем станом на 1 січня 2014 р. становило 2,4 млн осіб. На території Донецької та Луганської областей до 2014 р. проживали майже 6,5 млн осіб, або приблизно 14 % усього населення України. У 2014–2017 рр., за даними Держстату та адміністрацій самопроголошених «ДНР» та «ЛНР», на

⁵⁵Тимчасове припинення переміщення вантажів через лінію зіткнення у межах Донецької та Луганської областей: оцінки, наслідки, рішення : аналіт. оцінки НІСД Київ : НІСД, 2017.

⁵⁶Адміністрація морських портів України. <http://www.uspa.gov.ua/pokazniki-roboti/pokazniki-roboti-2013>

⁵⁷Трансформація зовнішньоекономічних відносин України з Російською Федерацією: 2010–2020 роки : аналіт. доп. / Веремій І. Г., Паламарчук М. О., Юлдашев Р. Е., Гавриленко Н. М., Широкий Г. М.,Серебрянський Д. М. ; за заг. ред. О. В. Литвиненка та О. О. Сінайка. – Наук. електрон. вид. – Київ : НІСД, 2021. – 94 с. Див.: URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-09/analytrep_05_2021.pdf

окупованих територіях загалом проживало близько 3,8 млн осіб⁵⁸. Відповідно до оцінок на кінець 2021р., кількість людей, що мешкали в цьому регіоні на підконтрольній території, скоротилася до 1,9 млн осіб у Донецькій області⁵⁹ (–65 %) та до 0,7 млн осіб у Луганській⁶⁰ (–70 %). Таким чином, **унаслідок російської агресії демографічні втрати України з різних причин становили 6,3 млн осіб, або 14 % населення країни станом на початок 2014 р.**

Найвищою ціною стали незворотні людські втрати, що їх зазнала Україна в результаті бойових дій. За оцінками Управління Верховного комісара ООН з прав людини, на початок 2022 р. Донбасі загинуло близько 4,2 тис. українських військових (бойові та небойові втрати разом за усіма військовими та правоохоронними органами), понад 10 тис. були поранені. Втрати бойовиків оцінено в 5,7 тис. загиблих та до 14 тис. поранених. Численними були жертви серед цивільного населення – приблизно 3,4 тис. загиблих та до 9 тис. поранених.

Украї серйозною соціально-економічною проблемою стали масові вимушені переселення. За інформацією Міжвідомчого координаційного штабу з питань соціального забезпечення внутрішньо переміщених осіб (ВПО), уже наприкінці літа 2014 р. понад 200 тис. осіб були змушені залишити власні житла, а на кінець 2015 р. їх кількість сягнула 1 млн. За даними Міністерства соціальної політики⁶¹, **кількість переселенців з непідконтрольних України територій була найбільшою в 2016 р. - близько 1,8 млн осіб. Після 2017 р. вона стабілізувалася і на початок 2022 р. становила до 1,5 млн осіб – 3,5 % населення України.** Більшість ВПО розміщені в Донецькій (500 тис. осіб) та Луганській (майже 300 тис. осіб) областях, а також у м. Києві та Київській області (220 тис. осіб разом). Варто зауважити, що з-поміж ВПО, зареєстрованих у Донецькій і Луганській областях, станом на початок 2021 р. близько 80 % становили діти, особи з інвалідністю та люди похилого віку⁶².

Постраждали від конфлікту, навіть раніше відносно забезпечені особи опинились у ситуації раптової бідності. За даними соціології, лише близько 10 % сімей із району проведення АТО/ООС (незалежно від того, переїхали вони в інші регіони чи залишилися на постраждалих територіях) могли зберегти відносно стабільний матеріальний стан і не потребували соціальної підтримки⁶³. Під час 19 раунду Національної системи моніторингу ситуації з ВПО (березень 2021 р.) 50 % опитаних оцінили своє фінансове становище як «коштів вистачає лише на харчування», або «змушені заощаджувати навіть на харчуванні». За даними моніторингу, 54 % переселенців змушені покладатися на державну допомогу, вона є для них другим за обсягом (після заробітної плати) джерелом доходів. Адже **середньодушовий дохід у домогосподарствах ВПО (3651 грн на особу**

⁵⁸ Демографія ОРДЛО. URL: <https://www.dsnews.ua/static/longread/donbas-ukr/demographiya-ordlo.html>

⁵⁹ Стратегія розвитку Донецької області на період до 2027 року. URL: <https://www.minregion.gov.ua/wp-content/uploads/2020/04/doneczka-strategiya-rozvytku-doneczkoyi-oblasti-na-period-do-2027-roku.pdf>

⁶⁰ Стратегія розвитку Луганської області на 2021-2027 роки. URL: <https://www.minregion.gov.ua/wp-content/uploads/2021/11/strategiya-rozvytku-luganskoyi-oblasti-na-2021-2027-roky.pdf>

⁶¹ На основі даних з реєстрації внутрішньо переміщених осіб, що здійснюється з метою надання їм грошової допомоги для покриття витрат на проживання (встановлено рішенням Уряду в жовтні 2014 р.).

⁶² Виклики та потенціал соціальної згуртованості в Донецькій області. Польовий звіт за результатами регіональних консультацій. Київ: УНЦПД, 2021. 28 с.

⁶³ Донбас і Крим: ціна повернення : монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна, О. С. Власюка, Е. М. Лібанової, О. М. Ляшенко. К. : НІСД, 2015.

станом на березень 2021 р.) на третину нижчий за середній в Україні та нижчий за фактичний прожитковий мінімум (4224 грн у березні 2021 р.)⁶⁴. Підтримка ВПО надається за низкою бюджетних програм, зокрема на забезпечення їх тимчасовим житлом та на купівлю постійного житла.

Унаслідок вимушеного переселення виробничу або бізнесову діяльність ВПО була припинено, а в місцях переселення їх спіткали серйозні проблеми в пошуках роботи. Таким чином, **трудовий та інтелектуальний потенціал сотень тисяч людей певний час використовувався неповною мірою** (за статистикою, серед ВПО особи з вищою освітою становлять понад 70 %). Це призвело до негативних наслідків як для самих ВПО (втрата потенційних заробітків та кваліфікації, невдоволеність своїм становищем, зневіра у власних силах), так і для країни загалом, яка недоотримувала частину потенційно можливої доданої вартості та доходів бюджету і водночас мала витрачати значні кошти на допомогу щодо безробіття й фінансову підтримку малозабезпечених родин вимушених переселенців. За даними Національної системи моніторингу ситуації з ВПО, зайнятість цієї категорії осіб на березень 2021 р. становить 49 % , тоді як усього населення України віком 15–70 років – 56 %.

Потужні потоки вимушеної міграції зумовлюють необхідність облаштування та інтеграції ВПО в нові спільноти. Розв'язання цієї проблеми ускладнюється через відсутність належного координування між центральними органами виконавчої влади, центральними та місцевими органами влади, регіональними громадами, організаціями громадянського суспільства тощо.

Протистояння російській агресії зумовило необхідність зміцнення сектору безпеки і оборони, зокрема збільшення кількості військовослужбовців та інших працівників. Певний час вони залишаються осторонь продуктивної економічної діяльності, частина потребувала психологічної та/чи фізичної реабілітації та лікування. За даними Міністерства у справах ветеранів України, станом на 01.01.2022 р. до Єдиного реєстру учасників антитерористичної операції було внесено інформацію про 440 тис. учасників бойових дій.

У 2015 р., на піку вимушених переселень, у суміжних з Україною державах шукали притулку до 400 тис. осіб⁶⁵, а кількість клопотань про притулок, поданих громадянами України в ЄС, перевищила 22 тис., що було в понад 20 разів більше, ніж у 2013 р.⁶⁶ Значна частина вимушених мігрантів із зони конфлікту виїхали до Росії. За даними Федеральної міграційної служби РФ, на кінець 2015 р. на обліку перебували 273 громадянина України, яким було надано статус біженця, і 311 тис. тих, які користувалися тимчасовим притулком. Оскільки в російське законодавство було внесено зміни, які значно спростили для користувачів тимчасового захисту з України доступ до підтримки в переселенні для постійного проживання та набуття російського громадянства, наступними роками кількість зареєстрованих біженців з України в Росії зменшувалася, водночас зростали обсяги натуралізації громадян України. Протягом 2016–2020 рр. російське громадянство отримали 978 тис. українців (цифра включає не лише мігрантів, а й тих, хто залишався на окупованій території Донбасу). За даними, що наводяться Атлантичною Радою, кількість українців, які виїхали до РФ, становить від 500 тис. до 1 млн осіб⁶⁷. Розроблені та діють механізми заохочення мешканців окупованих частин Донецької та Луганської областей

⁶⁴ Звіт національної системи моніторингу ситуації з внутрішньо переміщеними особами. URL: https://iom.org.ua/sites/default/files/nms_round_18_19_ukr.pdf

⁶⁵ За оцінками УВКБ ООН.

⁶⁶ За даними Євростату.

⁶⁷ Kremlin Aggression in Ukraine: The Price Tag. Anders Åslund. Atlantic Council EURASIA CENTER, March 2018

до переселення на постійне проживання до РФ.

Російська агресія та пов'язані з нею кризові явища посилюють втрати людського потенціалу України в результаті трудової міграції за кордон. Як свідчив соціологічний моніторинг Інституту соціології НАНУ, на тлі викликаних війною економічних труднощів міграційні наміри українців швидко зростали⁶⁸. При значному скороченні трудової міграції до Росії, інтенсифікувалася міграція до європейських країн, передусім до Польщі. Кількість заяв польських роботодавців про намір тимчасово (до 6 місяців протягом року) працевлаштувати українців, яка 2014 р. становила близько 400 тис., у 2015 р. майже подвоїлася, а в 2017 р. сягнула 1,7 млн. Наступними роками внаслідок певної стабілізації української економіки та обмежень транскордонної мобільності у зв'язку з пандемією кількість заяв зменшилася, проте лишилася значною – 1,3 млн у 2020 р. Посилилася тенденція до збільшення строків перебування за кордоном і перетворення частини тимчасової трудової міграції на постійну. Так, статус довготривалого мігранта в країнах ЄС (оформлюється після 5 років проживання) в 2014 р. мали 322 тис. громадян України, а в 2020 р. – 509 тис. Склад мігрантів помолодшав, зокрема внаслідок доволі частого виїзду молоді на навчання за кордон, збільшилася частка висококваліфікованих професіоналів. На відміну від внутрішніх переселень, негативні наслідки яких з адаптацією до ситуації та інтеграцією переселенців в нових місцях проживання поступово втрачають гостроту, закордонна міграція працездатного, передусім молодого та освіченого населення, є суттєвою перешкодою для відновлення динамічного економічного зростання.

Унаслідок системних втрат кількість економічно активного населення на ринку праці України (без урахування мешканців Криму) зменшилася з 20,8 млн осіб у 2013 р. до 18,0 млн осіб у 2016 р., що дає змогу оцінити втрати робочої сили у Донецькій та Луганській областях у 2,8 млн осіб. Ще 1,2 млн економічно активних осіб втрачено в незаконно анексованому Криму. **Отже, загальні втрати економічно активного населення України внаслідок російської агресії становили 4,0 млн осіб, або 18,3 % від рівня 2013 р.**

Проблеми трудової сфери, що загострилися внаслідок збройного конфлікту, зумовили погіршення якісних характеристик робочої сили, зниження рівня життя населення та збільшення економічного навантаження на тих, хто працює, послаблення мотивації до праці, скорочення надходжень до бюджетів і соціальних фондів при збільшенні навантаження на них. Це зумовило зниження рівня життя тих, хто працює, і їхніх родин, звуження можливості доступу до соціальних послуг. **Реальна заробітна плата населення, яке працює, у 2014 р. та 2015 р. загалом у країні зменшилася відповідно на 13,5 % та 9,9 %, реальний наявний дохід - на 11,5 % та 20,4 %.** Зниження реальних наявних доходів населення в ці роки відбулось в усіх без винятку регіонах України, а в Донецькій, Луганській та Дніпропетровській областях воно спостерігалось і в 2016 р. Причому, у 2015 р. реальні доходи населення Луганської та Донецької областей зменшилися на 45 %. Поступове відновлення позитивної динаміки щодо щорічних змін реальних доходів населення України наступними роками не забезпечило гідного рівня добробуту населення.

Критично важливим аспектом втрат людського потенціалу є наслідки гібридної агресії РФ для молоді. **Наразі близько 1 млн дітей проживають на непідконтрольних територіях Донецької і Луганської областей, а також у Криму.** З них понад 450 тис. дітей шкільного віку, що становить 10 % від загальної кількості учнів в Україні⁶⁹.

⁶⁸ Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Вип.6 (20). Київ, 2019. С. 505. URL: <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/mon2019.pdf>

⁶⁹ Знищення національної ідентичності і милітаризація. Які особливості освіти на окупованих територіях? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/osoblyvist-osvity-na-okupovanyh-terytoriyah/31144170.html>

По закінченні навчального 2020-2021 року в Криму шкільні атестати отримали близько 10,5 тис. випускників 11-го класу, на непідконтрольних територіях Донецької та Луганської областей таких було 14,3 тис осіб. Проте під час вступної кампанії 2021 р. студентами українських ВНЗ стали лише 2083 жителі тимчасово окупованих територій, з них 1746 – жителі Донецької та Луганської областей, 337 – Криму. Тобто виїхали вчитися на підконтрольну Україні територію лише близько 8 % випускників шкіл⁷⁰. Можна припустити, що саме цей незначний відсоток юнацтва пов'язує своє майбутнє з Україною. Людський потенціал решти молоді з непідконтрольних територій, наймовірніше, втрачений.

В АРК підприємства соціальної інфраструктури формували близько 18 % ВРП та були другим після промисловості драйвером регіонального економічного розвитку. Внаслідок незаконної анексії Криму Україна втратила понад 600 санаторно-курортних та оздоровчих закладів (зокрема 123 санаторії та 121 пансіонат з лікуванням), 14 родовищ лікувальних грязей, понад 100 джерел мінеральних вод⁷¹. На території АРК було сконцентровано 30 % усіх рекреаційних ресурсів України, 154 об'єкти природно-заповідного фонду, понад 130 туристичних об'єктів, які не лише приносили значні доходи, а й належали до пам'яток державного та світового значення. Численні оздоровчі заклади надавали послуги з рекреації та оздоровлення 4-4,5 млн громадян України щороку.

У результаті бойових дій великих втрат зазнала соціальна інфраструктура Донецької та Луганської областей. За результатами моніторингу Харківської правозахисної групи, на території самопроголошеної «ДНР» зруйновано чи пошкоджено 2574 об'єкти соціальної сфери⁷², зокрема 6 дитячих садків, 28 професійно-технічних, 19 вищих навчальних закладів та 26 об'єктів фізкультури і спорту. У Луганській області зруйновано і пошкоджено 40 дошкільних та загальноосвітніх закладів, а сума збитків оцінюється в 4,9 млрд дол.

Загалом у 2014 р. від російської агресії Україна втратила близько 1,4 тис. закладів середньої освіти (зокрема близько 600 об'єктів унаслідок незаконної анексії Автономної республіки Крим) та 10 % кваліфікованих освітніх кадрів.

За інформацією Мінрегіонбуду України, станом на 01.04.2015 р. у Донецькій та Луганській областях було зруйновано та пошкоджено 11 268 житлових будинків, або 2 % житлового фонду, на суму 716,3 млн грн. Попри поступове відновлення інфраструктури, збитки через її руйнацію залишалися значними. Так, на підконтрольній Україні території станом на 01.01.2019 р. залишилися зруйнованими та пошкодженими 6,1 тис. об'єктів інфраструктури, зокрема 6 тис. житлових будинків, 40 закладів освіти, 16 медичних закладів, 12 закладів культури та спорту⁷³.

Суттєві втрати завдано медичній сфері. На початок 2022 р. на непідконтрольній території Донецької області залишилися 296 закладів охорони здоров'я, серед яких 67 поліклінік та амбулаторно-поліклінічних закладів, 65 лікарень (зокрема, 11 таких, що забезпечували високоспеціалізовану медичну допомогу населенню усього регіону), 17 диспансерів, 12 республіканських спеціалізованих центрів. В установах охорони здоров'я

⁷⁰ Втрачені агенти змін: чи справді Україна робить усе для залучення абітурієнтів з ТОТ URL: <https://zmina.info/articles/vtracheni-agenty-zmin-chy-spravdi-ukrayina-robyt-vse-dlya-zaluchennya-abituriyentiv-z-tot/>

⁷¹ Соціально-економічний розвиток анексованих АР Крим та м. Севастополя та оцінка втрат економіки України від анексії. URL: http://old2.niss.gov.ua/content/articles/files/Vtrata_Krimu-3a502.pdf

⁷² Моніторинг на територіях, неподконтрольных властям Украины. URL: <https://khpg.org/1475592296>

⁷³ Стратегія розвитку Донецької області на період до 2027 року. URL: <https://www.minregion.gov.ua/wp-content/uploads/2020/04/doneczka-strategiya-rozvytku-doneczkoyi-oblasti-na-period-do-2027-roku.pdf>

на непідконтрольній території «ДНР» працювали понад 52,2 тис. осіб, з них 9,2 тис. лікарів та 18,3 тис. молодших спеціалістів з медичною освітою⁷⁴.

На непідконтрольній Україні території Луганської області залишалися майже всі обласні лікувальні заклади, оснащені сучасним медичним обладнанням. Таким чином, високоспеціалізована медична допомога в області практично перестала існувати. Різко скоротилася мережа територіальних центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді (1 проти 5 у 2014 р.), територіальних центрів соціального обслуговування/надання соціальних послуг (14 проти 30 у 2014 р.), центрів соціальної реабілітації (5 проти 12 у 2014 р.).

За попередніми оцінками, на початок 2022 р. на підконтрольній Україні території Донецької та Луганської областей було зруйновано та пошкоджено 60 % медичних споруд, на тимчасово непідконтрольних територіях 70 %. У них втрачено медичне обладнання, пошкоджено територіальні під'їзди до лікувальних закладів, зруйновано систему інженерних комунікацій.

З 39 вищих навчальних закладів Донецької та Луганської областей, які опинилися на непідконтрольній території, лише 18 державних і один приватний заклад виїхали на територію, підконтрольну Україні⁷⁵. На непідконтрольній території Донецької області залишалось 19 науково-дослідних інститутів. В окупованому Криму – близько 100 інститутів, організацій та університетів, які працювали за різними напрямками наукових досліджень, зокрема всесвітньо відома Кримська астрофізична обсерваторія Київського національного університету імені Тараса Шевченка. На балансі Національної академії наук України на території Кримського півострова перебувало 22 наукові установи та організації⁷⁶.

⁷⁴Відродження Донбасу: оцінка соціально-економічних втрат і пріоритетні напрями державної політики. URL: https://iie.org.ua/wp-content/uploads/monografiyi/2015/2015_mono_Strategiya.pdf

⁷⁵Див. постанову КМУ від 13 жовтня 2015 р. № 935 «Деякі питання державних вищих навчальних закладів, переміщених з району проведення антитерористичної операції»

⁷⁶Економічні збитки України внаслідок тимчасової окупації Автономної Республіки Крим та м. Севастополя Російською Федерацією : інф.-аналіт. довідка / Представництво Президента України в АРК, серпень 2020 р. С.21. URL: <http://www.ppu.gov.ua/wp-content/uploads/2020/11/Ekonomika-na-sajt.pdf>

3. РИЗИКИ ДЛЯ СТРАТЕГІЧНОГО РОЗВИТКУ

Комплексний вплив російської агресії на економіку та суспільство України не вичерпується безпосередніми економічними та соціальними втратами. Значним, а за деякими напрямками – визначальним став довгостроковий негативний ефект, який суттєво звузив потенціал розвитку країни, зменшив свободу вибору шляхів розвитку, змусив спрямовувати ресурси суспільства на цілі, які безпосередньо не корелюють з пріоритетами стратегічного розвитку, хоча виявилися критично необхідними для відновлення та збереження стійкості, збалансованості економічного та соціального розвитку, досягнення цілей національної безпеки.

Підсумком такого системного впливу став глибокий економічний спад в Україні. **Упродовж 2014–2015 рр. ВВП (у порівнянних цінах 2013 р.) знизився на 15,8 %.** Зважаючи на ринковий курс долара США, навіть за припущення про збереження нульового приросту в 2014–2015 рр. втрати ВВП України за ці два роки становили понад 109,6 млрд дол. США (рис. 8). З 2016 р. зростання відновилося, проте вельми повільними темпами – трохи вище 2 % на рік. При цьому безпосередні втрати внаслідок тимчасової окупації частини території України можуть бути оцінені в 8,9 % – у 2014 р. та 11,8 % – у 2015 р.

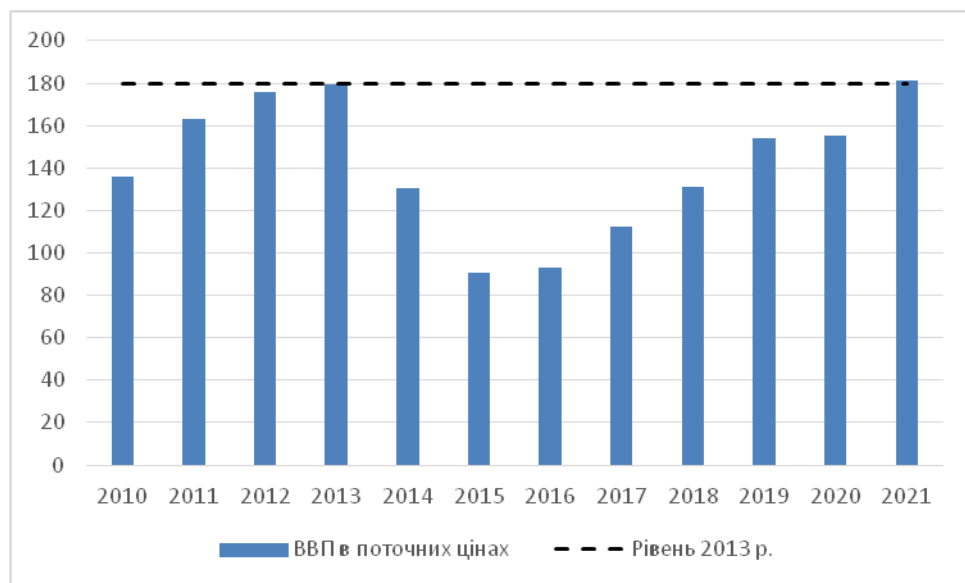

Рис. 8. Оцінка втрат ВВП України, млрд дол. США

Німецька група радників в Україні оцінювала додаткові втрати української економіки від припинення переміщення товарів через лінію зіткнення в 2017 р. у 1,6 в.п. приросту ВВП. Разом із тим, фактичний ефект виявився дещо меншим і, за оцінками НБУ, становив 0,9 в.п.⁷⁷.

⁷⁷ Тимчасове припинення переміщення вантажів через лінію зіткнення у межах Донецької та Луганської областей: оцінки, наслідки, рішення : аналіт. оцінки НІСД / В. П. Горбулін, О. С. Власюк, О. М. Ляшенко та ін. Київ : НІСД, 2017.

3.1. Погіршення очікувань та інвестиційного клімату

Зовнішня агресія та загальний інформаційний фон щодо ескалації воєнних ризиків справляють фундаментальний негативний вплив на ділові очікування вітчизняних підприємців, іноземних інвесторів, суттєво погіршують настрої громадян і домогосподарств України. Це кардинально підвищує фінансові ризики, знижує кредитні рейтинги України, а також погіршує умови доступу й вартість запозичень. Інформаційні хвилі стосовно ескалації агресії призводять до ситуативних коливань попиту на валюту, зростання закупівель товарів першої необхідності й харчових продуктів тощо. Відповідні зміни погіршують, у свою чергу, валютно-курсову динаміку та посилюють інфляційний тиск на внутрішньому ринку.

Зокрема, у 2014 р. негативне сальдо купівлі НБУ валюти на міжбанківському ринку становило 12,3 млрд дол. США, а чиста купівля готівкової валюти фізичними особами – 2,4 млрд дол. США. При цьому ажіотажний попит на валюту з боку підприємств і населення зумовив обвальне скорочення обсягу міжнародних резервів країни з 20,4 млрд дол. США станом на 01.01.2014 р. до катастрофічно низької позначки у 5,6 млрд дол. США на 01.03.2015 р. Лише фінансова підтримка міжнародних партнерів у цей період дозволила уникнути фінансового колапсу та поступово відновити позитивну динаміку міжнародних резервів.

Зростання попиту на валюту в 2014–2015 рр. закономірно призвело до обвальної девальвації гривні з 7,99 грн/дол. США за станом на 01.01.2014 р. до 16,6 грн/дол. США за станом на 01.01.2015 р. та 25,5 грн/дол. США за станом на 01.01.2016 р., причому наприкінці лютого 2015 р. його пікові значення сягали 33,3 грн/дол. США. За високої імпортозалежності української економіки курсові коливання стали суттєвим чинником зростання інфляції. Індекс споживчих цін у 2014 р. становив 24,9 %, 2015 р. – 43,3 %, упродовж 2016–2017 р. – 12–14 % (рис. 9).

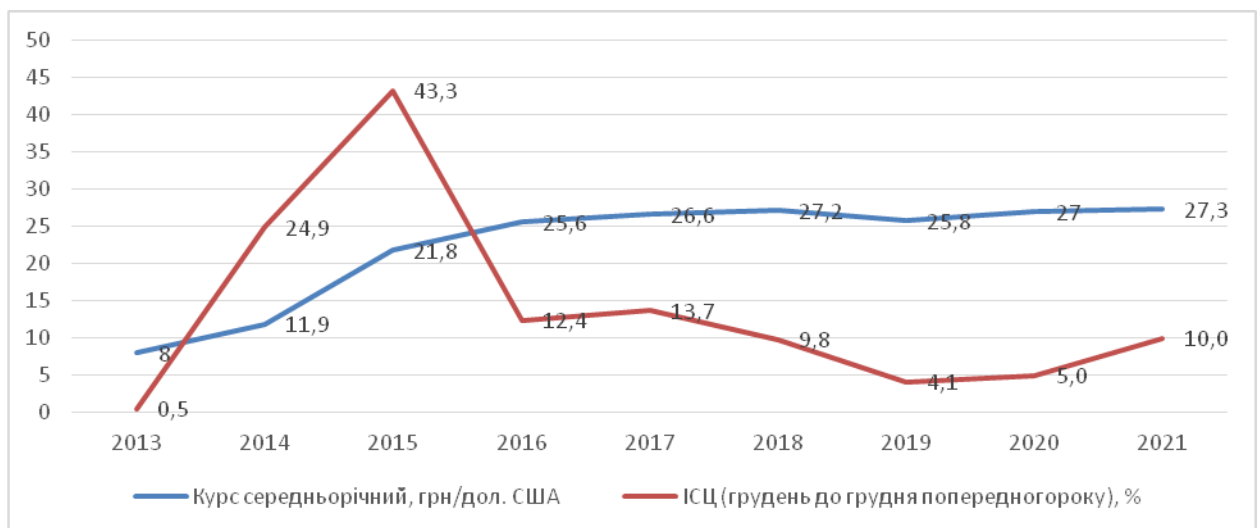

Рис. 9. Динаміка середньорічного курсу гривні та рівня інфляції

Одним із логічних наслідків поширення негативних очікувань стало активне вилучення вкладів населення з банківських установ, що, у свою чергу, стало «спусковим гачком» різкого погіршення фінансового становища останніх. Зокрема, лише за 2014 р. вклади фізичних осіб в українських банках скоротились на 58 млрд грн. (на той час – 23 % гривневих депозитів фізосіб) та 9,3 млрд дол. США. За 2015 р.

відповідне скорочення становило 7 млрд грн та 5,0 млрд дол. США. І лише з 2016 р. розпочався процес поступового відновлення ресурсної бази банків.

Російська агресія призвела до значного погіршення очікувань підприємств щодо перспектив розвитку. Протягом II кв. 2014 р. – I кв. 2015 р. індекс ділових очікувань, який розраховує НБУ, відчутно погіршився (рис. 10). Значне підвищення оптимізму компаній відбулося лише з II кв. 2016 р., на тлі зниження гостроти збройного протистояння та відновлення низки економічних та суспільно-політичних реформ в Україні.

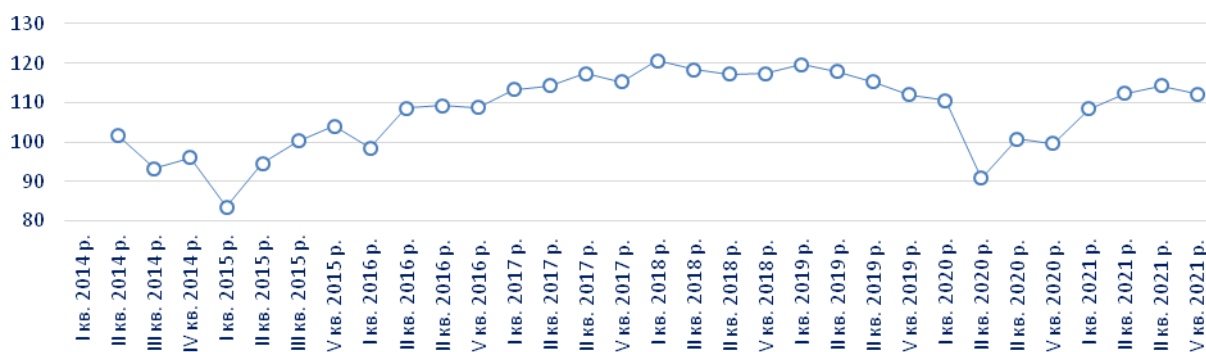

Рис. 10. Індекс ділових очікувань в Україні в 2014–2021 рр.

Джерело: НБУ. Ділові очікування підприємств України.

Збройний конфлікт на сході України іноземні інвестори вбачають однією з основних перешкод інвестування в Україну (рис. 11). Після певного періоду стабілізації в 2016–2019 рр. його значення особливо загострилося наприкінці 2021 р. – на початку 2022 р. Як наслідок агресивної риторики, накопичення військової техніки та проведення військових навчань РФ поблизу кордону України відбулося курсове послаблення гривні, зросли інфляційні очікування, було зафіксоване виведення капіталу нерезидентами з вітчизняних ОВДП тощо.

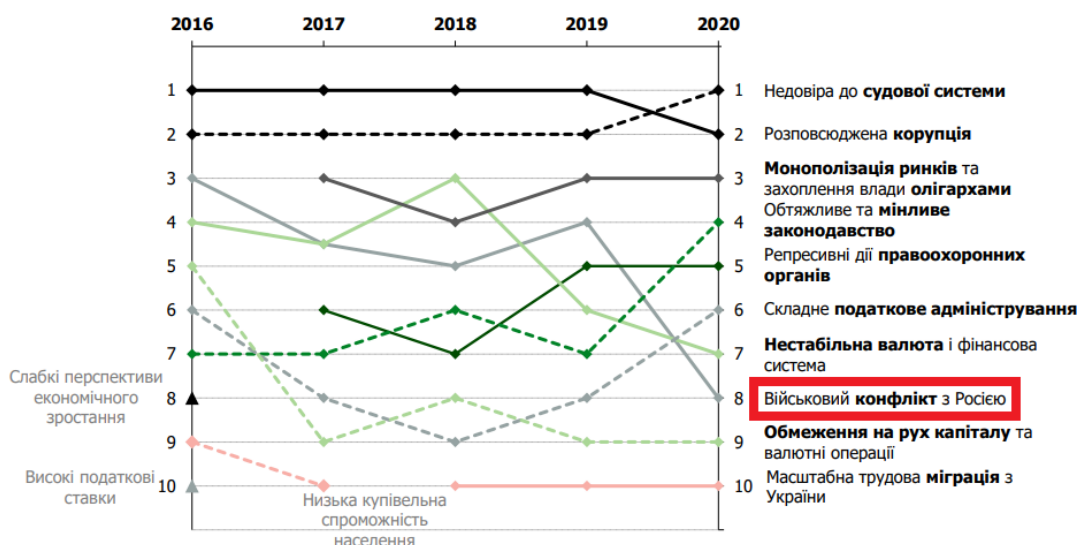

Рис. 11. Ключові перешкоди іноземним інвестиціям в Україні в 2016–2020 рр.

Джерело: Європейська бізнес-асоціація (ЄБА), Dragon Capital та Центр економічної

стратегії (ЦЕС)⁷⁸.

Накопичення геополітичних загроз призводить до погіршення позицій національної економіки в конкуренції на світовому ринку капіталів. В умовах напруженої ситуації не тільки ускладнюється приплив іноземних інвестиційних ресурсів, а й посилюється мотивація до відпливу коштів з національної економіки.

З жовтня 2014 р. НБУ для гальмування кризових явищ на валютному ринку був змушений запровадити часткову, а на початку 2015 р. – повну заборону репатріації нерезидентами дивідендів з України, яку було частково пом'якшено з 07.06.2016 р. Загалом за 2016–2017 рр. з України було виведено у вигляді дивідендів загальним обсягом 2,5 млрд дол США. У 2018 р. процес виводу дивідендів з України активізувався та впродовж 2018–2020 рр. у середньому становив 3,5 млрд дол. США. Через остаточне скасування обмежень на репатріацію дивідендів 10.07.2019 р.⁷⁹ динаміка виведення капіталу з України істотно прискорилося (табл. 2).

Таблиця 2

Репатріація нерезидентами дивідендів з України, млрд дол США

Роки	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Дивіденди	0,780	1,881	3,3	3,5	3,7	8

Джерело: НБУ.

Проявом зростання ризиків країни стала негативна динаміка рейтингів України від провідних міжнародних агенцій. Зокрема, Standard & Poor's 19.12.2014 р. знизив рейтинг довгострокових боргових зобов'язань України в іноземній валюті (до CCC-) та в національній валюті (до CCC+), короткострокових зобов'язань в національній валюті (до C) та рейтинг країни за національною шкалою до рівня uaB+, одночасно змінивши прогноз зі «стабільного» на «негативний». Позитивна динаміка рейтингу від S & P була відновлена лише з 19.10.2015 р. Рейтингове агентство Fitch розпочало процес зниження суверенних рейтингів країни з 22.08.2014р., змінивши рейтинг довгострокових боргових зобов'язань країни в національній валюті до рівня CCC, натомість відновило позитивну динаміку суверенних рейтингів України з 18.11.2015 р. Агенція Moody's послідовно знижувала рейтинги довгострокових зобов'язань України в іноземній та національній валютах протягом 2014–2015 рр., відновивши позитивну оцінку країни лише 19.11.2015 р.⁸². Загалом ці обставини суттєво ускладнили процес запозичення урядом

⁷⁸ Недовіра до судової системи посіла 1 місце серед перешкод для іноземних інвестицій. *Центр економічної стратегії*. 2020. 09 листоп. URL: <https://ces.org.ua/distrust-of-the-judiciary-ranked-first-among-obstacles-to-foreign-investment/>

⁷⁹ Ліміт на репатріацію дивідендів остаточно скасовано. URL: https://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=98763614&cat_id=55838

⁸⁰ Иностранные инвесторы вывели из Украины \$ 700 млн. URL: <http://finance.liga.net/economics/2017/1/27/news/51692.htm>

⁸¹ Бізнес за рік вивів з України \$ 1,8 млрд дивідендів. Ліміт на репатріацію дивідендів остаточно скасовано. <https://biz.nv.ua/ukr/economics/biznes-za-rik-viviv-z-ukrajini-1-8-mlrd-dividendiv-2443485.html>

⁸² Динаміка кредитних рейтингів України (боргових зобов'язань) (2004 – вересень 2021 рр.) URL: <https://mof.gov.ua/uk/kreditnij-rejting-potochni-rejtingi-zagalna-informacija-istorichni-zmini>

коштів іноземних кредиторів, збільшили вартість цих позик, змусили вдаватися до стратегічно ризикованих засобів реструктуризації боргу, одним із яких стала емісія «інструментів відновлення вартості» (VRI) наприкінці 2015 р., внаслідок якої сформувалася вельми обтяжлива схема боргового навантаження на економіку, яке посилюється в міру динамізації економічного зростання, тобто має чіткий «охолоджувальний» вплив на економіку.

Критичні перешкоди для здійснення підприємницької діяльності становить високий рівень невизначеності щодо ведення господарської діяльності, створений утрудненнями логістичних операцій, пошкодженнями енергетичної та комунальної інфраструктури, необхідністю оперативної альтернативної заміни постачальників сировини та матеріалів. Невизначеність була особливо високою в період гострої фази російської агресії 2014–2015 рр., проте давалася взнаки і в наступні роки, а для територій, що потрапили до зони ООС, залишалася стабільно значною.

Концентрація зусиль на боротьбі із зовнішніми загрозами стає на заваді якісному реформуванню на напрямках, суттєвих для інвестиційного клімату, зокрема судової реформи, боротьби з корупцією, контрабандою, тіньовою економікою, створення передбачуваних і прозорих умов для роботи бізнесу, спрощення оподаткування тощо.

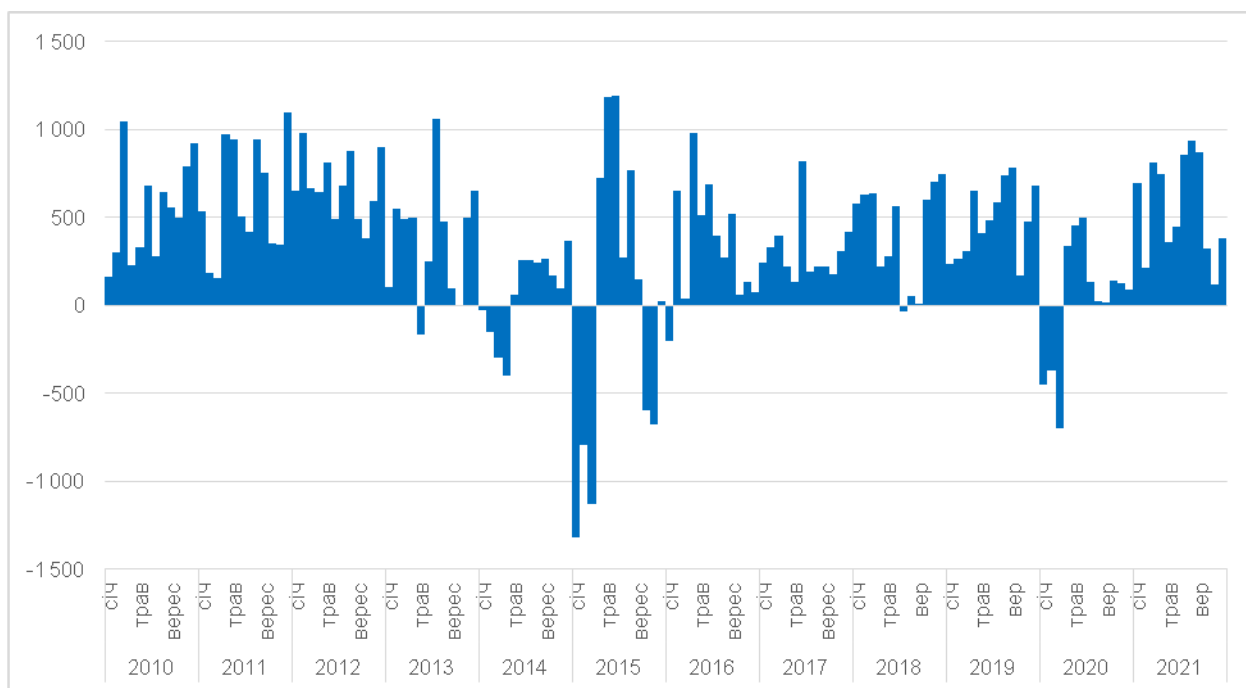

Рис. 12. Помісячні обсяги надходження ПІІ в Україну впродовж 2010–2021 рр., млн дол. США (за даними платіжного балансу)
Джерело: НБУ.

Наслідком високих інвестиційних ризиків стало суттєве погіршення динаміки надходження ПІІ (рис. 12). Надходження в 2014 р. були значно нижчими, ніж у 2012–2013 рр., у 2015 р. зафіксовано вплив прямих інвестицій у розмірі 198 млн дол. США. Ослаблення безпекових ризиків у подальші роки сприяло поліпшенню настроїв інвесторів, проте загалом за період 2015–2021 рр. в Україну було залучено прямих іноземних інвестицій у розмірі 25,5 млрд дол. США, або 3,6 млрд дол. у рік, що є вкрай недостатнім для реалізації цілей структурної модернізації національної економіки. Для прикладу, ПІІ у

Чехію в 2015–2020 рр. надійшли у обсязі 47,2 млрд дол. США, у Польщу – 77,1 млрд дол. США.

3.2. Втрати внутрішнього ринку

Характерним наслідком російської агресії проти України та втрати доступності частини населення, що проживає на окупованих територіях, є згорання ємності внутрішнього товарного ринку України як основного рушія економічного розвитку. Цю втрату було посилено синхронізованим з економічним спадом скороченням купівельної спроможності населення та зміною споживчих настроїв на користь утворення страхових резервів в умовах високого рівня невизначеності.

Загалом обсяги внутрішнього споживання товарів і послуг в Україні у 2014 р. скоротилися на 10,8 %, а в 2015 р. – на 11,9 % та відбувалися переважно внаслідок звуження споживання домогосподарств. Разом втрати останнього (у постійних цінах 2016 р.) за два роки гострої фази агресії становили 718 млрд грн, що становить понад третину річного споживання передкризового 2013 р. Позитивна динаміка внутрішнього споживання почала відновлюватися з 2016 р. та майже сягнула передкризового рівня лише в 2019 р. (рис. 13).

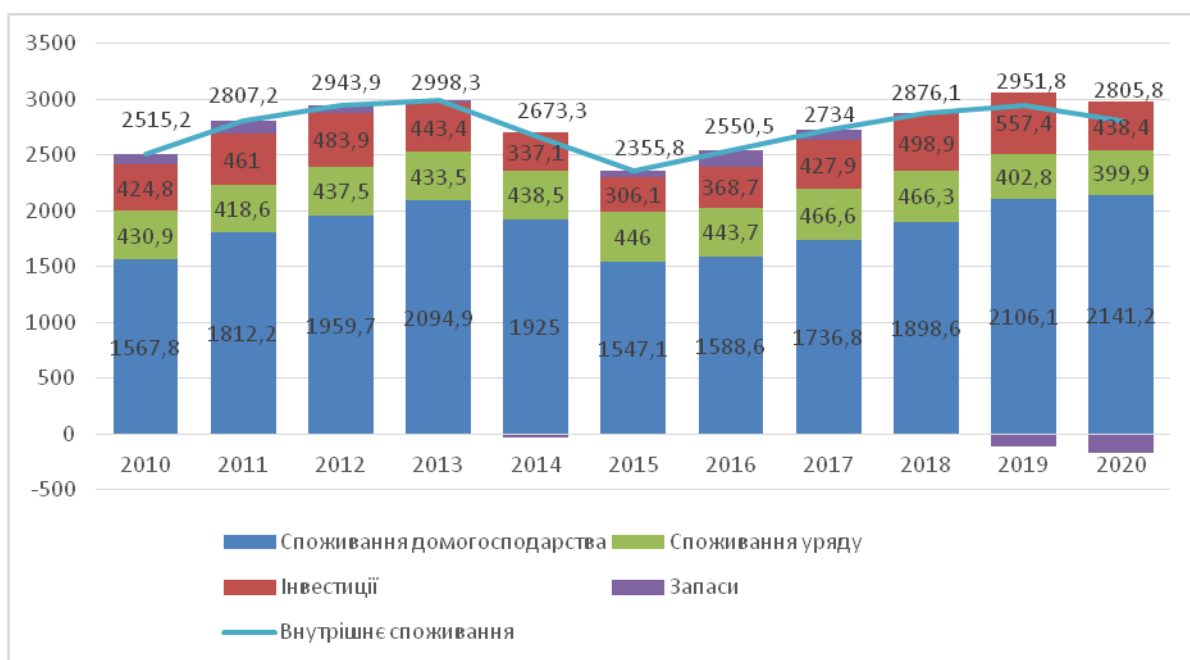

Рис. 13. Обсяг внутрішнього споживання товарів і послуг в Україні у 2010–2020 рр., млрд грн (у постійних цінах 2016 р.)

Динаміка внутрішнього споживання відповідним чином відобразилася у коливаннях внутрішньої торгівлі. Оборót роздрібно́ї торгівлі в 2014 р. знизився на 8,9 %, у 2015 р. – ще на 20,7 %. У цінах 2013 р. за два роки зниження роздрібно́го товарооборóту становило 27,8 %, або понад 324 млрд грн. Симетричним було скорочення оборóту оптової торгівлі. За два роки він зменшився порівняно з 2013 р. на 25 %, або на 415 млрд грн. у цінах 2013 р.

В умовах суттєвої девальвації гривні скорочення платоспроможного попиту насамперед зумовило зменшення продажів імпортої продукції (рис. 14). Ефект від зниження інвестиційного попиту на імпорт був значно сильніший, ніж від споживчого

попиту, через традиційно високу частку імпорту інвестиційних товарів. Одночасно відновлення з 2016 р. зростання внутрішнього споживання стало передусім стимулом для випереджального зростання імпортного складника внутрішнього ринку.

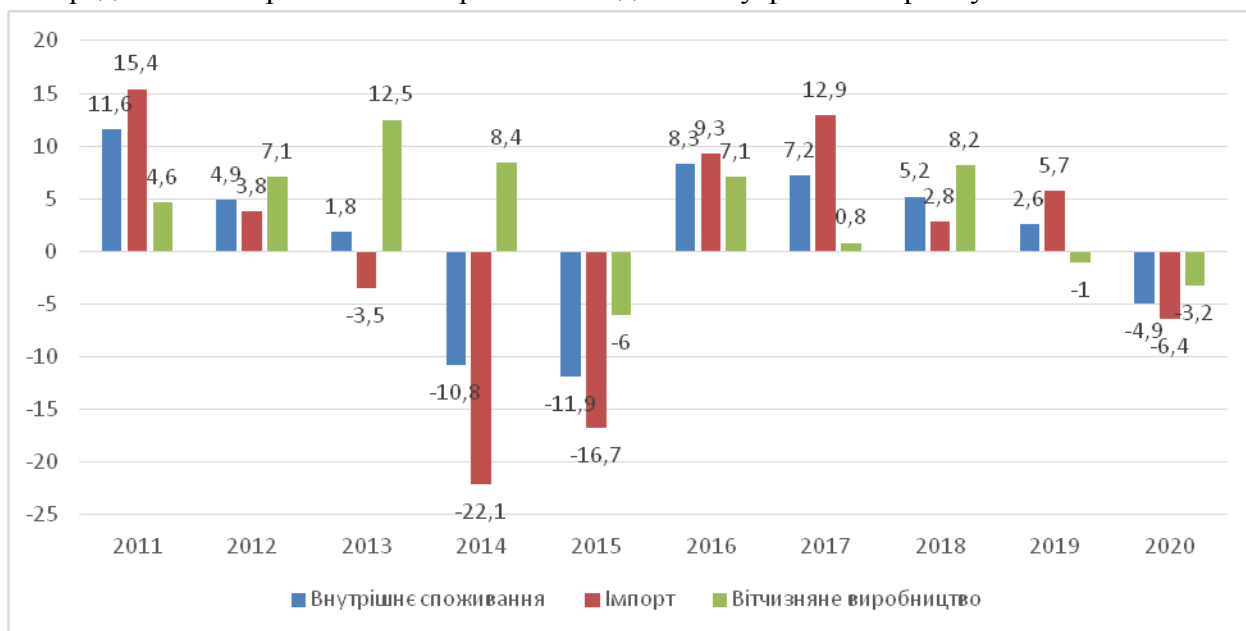

Рис. 14. Зміна компонентів внутрішнього споживання товарів і послуг в Україні у 2011–2020 рр., % до попереднього року

3.3. Ризики внаслідок присутності російського капіталу в національній економіці

Значна потреба стимулювання та дієвої підтримки іноземних інвестицій в Україну не знімає з порядку денного важливості контролю над діяльністю підприємств з ПП в чутливих для національної безпеки секторах. Першочергово джерелом ризику є російські інвестиції в Україні, які в умовах гібридної агресії використовувалися для завдання шкоди українській економіці. Традиційно чутливими для національної безпеки щодо російської економічної присутності були оборонна сфера, стратегічні галузі економіки, критична інфраструктура, енергетика, металургія, банківська сфера, ЗМІ, сфера штучного інтелекту, мікроелектроніки та робототехніки, активи, які є об'єктами інтелектуальної власності чи зберігають персональні дані.

Частка російських інвестицій в Україні, за офіційною статистикою (на 01.01.2014 р.), їх обсяг становив, за даними Держстату, 3 млрд дол. США була відносно незначною й становила 5,9 % усіх ПП в Україну. З 2015 р. залишки за інструментами прямих російських інвестицій в Україні суттєво скоротилися й становили 1,1 млрд дол. США⁸³ (за станом на кінець III кв. 2021 р.).

За оцінками експертів, реальні обсяги російських інвестицій в економіці України приблизно вдвічі перевищують дані офіційної статистики⁸⁴. Зокрема, важко

⁸³ НБУ. Прямі інвестиції в Україну: залишки за інструментами прямих інвестицій за регіонами, країнами світу та видами економічної діяльності. Прямі інвестиції в Україну: залишки за країнами світу. URL: <https://bank.gov.ua/ua/statistic/sector-external/data-sector-external>

⁸⁴ Російський економічний слід в Україні: аналіт. зап. Центру економічної стратегії. URL: <https://ces.org.ua/russias-economic-footprint-in-ukraine/>

коректно оцінити реальну частку російського капіталу в інвестиціях з вигідних для інвесторів юрисдикцій, насамперед Кіпру. Частина російських бізнес-стратегій в українській економіці продовжує ґрунтуватись на складній ієрархічній структурі власності для ускладнення ідентифікації кінцевих бенефіціарів. Окремі інвестиційні угоди реалізуються компаніями, які лише імітують європейські та/або українські, виступаючи де-факто провідниками російського впливу. Такі схеми також дозволяють російським власникам продовжувати бізнес, перебуваючи в міжнародному санкційному списку.

На відміну від звичайних іноземних інвестицій, що мають на меті отримання прибутку, **поведінка російських інвесторів може бути спрямована на просування стратегічно невідповідних та шкідливих для національної безпеки України рішень.**

Зокрема, власником «Житомиробленерго», «Кіровоградобленерго», «Рівнеобленерго», «Херсонобленерго» і «Чернівціобленерго», критично важливих для життєзабезпечення регіонів України, що охоплюють 18 % території України, є група VS Energy, якою володіє російський підприємець і політик М. Воєводін⁸⁵.

У фінансовому секторі банками з російським капіталом залишаються «Міжнародний резервний банк» (МР Банк, ребрендинг Сбербанка), Альфа-банк, Forward Bank. Представники російських банків в Україні формували значні портфелі позичальників не лише відомих українських компаній, а й великих державних підприємств, маючи значний обсяг дешевого грошового ресурсу материнських структур. Метою цього також могло бути отримання внутрішньої комерційної інформації про підприємство та керівництво держкомпаній. Зокрема, АТ «Українська залізниця» за станом на 01.01.2013 р. мало третину кредитного портфеля в російських банках.

Прикладом заподіяння шкоди українській економіці російськими власниками українських промислових підприємств є ситуація в алюмінієвій галузі, де російський власник протягом багатьох років зберігав контроль над ТОВ «Миколаївський глиноземний завод» та АТ «Запорізький алюмінієвий комбінат» – єдиними в Україні виробниками глинозему та сирого алюмінію відповідно. Після припинення роботи АТ «Запорізький алюмінієвий комбінат» ТОВ «Миколаївський глиноземний завод» втратило український ринок та опинилося в повній залежності від російського. Згодом Україні вдалося повернути контроль над 68 % акцій АТ «Запорізький алюмінієвий комбінат», проте збитки та недоотримані бюджетом України доходи залишаються невідшкодованими.

3.4. Ризики енергозалежності

Потужним джерелом нестабільності, значущість якого загострилася внаслідок цілеспрямованої агресії РФ проти України, є залежність функціонування паливно-енергетичного комплексу України, збудованого як складова частина енергетики колишнього СРСР, від співпраці з Росією.

Російська Федерація тривалий час здійснювала цілеспрямовану політику підпорядкування України через використання енергетики як інструменту впливу⁸⁶. Досягнення цієї мети здійснювалось через:

⁸⁵ Interfax-Україна. <https://ua.interfax.com.ua/news/general/721669.html>

⁸⁶ Суходоля О. М. Енергетична зброя у геополітичній стратегії Росії : аналіт. доп. Київ : НІСД, 2020. 128 с.

- створення спільних з місцевими елітами посередницьких компаній для продажу російських енергоресурсів в Україні;
- викуп важливих суб'єктів господарювання – активів паливно-енергетичного комплексу України чи створення спільних компаній для управління активами;
- блокування реформ у паливно-енергетичній сфері України з метою збереження радянсько-російської моделі управління;
- блокування проєктів інтеграції енергетики України до енергетичного простору ЄС.

Для формалізації цього процесу на рівні міждержавних відносин укладалися різного роду міжурядові угоди, ексклюзивні контракти між суб'єктами господарювання тощо.

На кінець 2013 р. Україна майже повністю залежала від РФ, зокрема щодо:

- постачання на атомні електростанції України свіжого ядерного палива та вивезення відпрацьованого (95–100 % ядерного палива імпортувалося з РФ);
- постачання природного газу (в середньому 75 % потреб України задовольнялося газом, що надходив з Росії);
- постачання нафти (до 70 % сирової нафти) і нафтопродуктів (до 70 % – з російських та білоруських підприємств);
- завантаження нафтопереробної галузі України (обсягів української нафти вистачає для завантаження національних НПЗ лише на 8–10 %);
- завантаження транзитних маршрутів транспортування природного газу, нафти (існує монополія на транспортування природного газу й нафти трубопроводами державних підприємств, які за рішенням уряду Росії припиняли/дозволяли подачу енергоресурсів до трубопроводів України);
- стійкості роботи електроенергетичної і газотранспортної систем (підтримання частоти в електроенергетичній системі України та необхідного тиску в газотранспортній системі досягалося завдяки синхронній роботі відповідних систем України та Росії).

Крім того, тимчасова окупація частини Донецької та Луганської областей створила проблеми з постачанням вугілля для генерування електроенергії тепловими електростанціями (ТЕС) України та потреб теплозабезпечення. Україна втратила весь внутрішній ресурс виробництва вугілля антрацитової групи і була змушена налагоджувати нові маршрути постачання, фактично ставши імпортером енергетичного вугілля вперше за свою історію. Причому в 2021 р. Україна збільшила імпорт кам'яного вугілля та антрациту на 15,4 % (на 2,3 млн т)⁸⁷. Постачання вугілля з Російської Федерації (табл. 3) у щорічному розрізі стабільно перевищує 70 % від загального імпорту.

Таблиця 3

Обсяги імпорту енергоресурсів з Російської Федерації, млрд дол.

Рік	Усе кам'яне вугілля	Зокрема, антрацит	Нафта сира	Нафто-продукти	Гази нафтові	Природний газ, окремо	Електроенергія
2013	1,30	0,00	0,39	1,85	10,78	10,68	0,00
2014	1,15	0,17	0,13	1,22	4,08	3,94	0,00

⁸⁷ Держмитслужба : офіц. сайт. URL: <https://bi.customs.gov.ua>

2015	0,77	0,08	0,00	0,84	0,18	1,68	0,08
2016	0,91	0,05	0,00	0,54	0,25	0,00	0,00
2017	1,55	0,27	0,00	1,27	0,22	0,00	0,00
2018	1,82	0,41	0,00	2,07	0,25	0,00	0,00
2019	1,64	0,42	0,00	1,87	0,27	0,00	0,02
2020	1,04	0,27	0,00	1,23	0,27	0,00	0,01
2021	1,55	0,31	0,00	1,24	0,96	0,00	0,01

Джерело: ⁸⁸.

Україна залишилася також суттєво залежною і від постачання нафтопродуктів, вироблених у Російській Федерації, або з російської сировини (передусім у Республіці Білорусь). Таким чином, держава-агресор навіть у 2021 р. була здатна заблокувати дві третини постачань нафтопродуктів, необхідних українській економіці..

3.5. Втрата рушіїв регіонального розвитку

Чітка територіальна локалізація відкритої російської агресії, починаючи з 2014 р., обумовила й значну локалізацію негативних ефектів від цієї агресії в економічній та соціальній сферах.

Російська агресія не лише критично вплинула на економіку безпосередньо включених у зону бойових дій окремих районів Донецької та Луганської областей (що детальніше висвітлюватиметься нижче), а й суттєво погіршила тренди розвитку низки сусідніх регіонів. Зокрема, йдеться про Дніпропетровську та Харківську області, які були найтісніше пов'язані із вищезгаданими двома регіонами виробничими зв'язками, постачанням товарів споживання на місткий ринок цих урбанізованих регіонів. Втрачена частина споживчих ринків окремих районів Донецької та Луганської областей становила близько 4,6 млн осіб. Причому через специфіку галузевої спеціалізації регіони потребували ввезення товарів споживчого призначення, продовольства, продукції легкої промисловості тощо (за оцінками, увезення з інших регіонів становило біля 50 % внутрішнього споживання). Далися взнаки також значне зростання безпекових ризиків та невизначеності через наближеність до зони бойових дій, згортання транспортних перевезень та надання транспортних послуг тощо. **За 2014–2015 р., разом із скороченням ВРП Донецької області на 56,7 % та Луганської – на 73,1 %, скорочення ВРП зазнали й Дніпропетровська область – на 12,6 % та Харківська – на 9,1 % (рис. 15).**

Подібний ефект відчули також регіони, дотичні до тимчасово анексованого Криму. Утім, через відсутність прямих воєнних ризиків системні наслідки для них були іншими.

Негативний вплив гібридна агресія завдала економікам низки інших регіонів України, які суттєво залежали від торговельних зв'язків з Російською Федерацією. У 2012 р. експорт до РФ становив понад третину загального товарного експорту в 5 регіонах, з них понад половину – в прикордонних з Росією Сумській (52,6 %) та Харківській (65,3 %)

⁸⁸

Див.:

URL:

<https://bi.customs.gov.ua/uk/trade/> ;

http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2014/zd/e_iovt/arh_iovt2014.htm ;

http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2015/zd/e_iovt/ei_13_2015.rar ;

http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2016/zd/e_iovt/ei_12_2016.rar

областях. У 2016 р. рівень залежності від цього географічного напрямку суттєво зменшився. Сумська та Харківська області залишилися найбільш орієнтованими на російський ринок, проте частки його зменшилися до 30,7 % та 29,1 % відповідно. Частка РФ в експорті з Київської області зменшилася за цей час із 32,8 до 5,8 %, Полтавської – з 30,2 до 5,2 %, Хмельницької – з 40,2 до 9,6 %, Львівської – з 22,3 % до 3,1 % (рис. 16). Втрата річного обсягу експорту в 2016 р., порівняно з 2012 р. становила 2,5 млрд дол. для Донецької, 2,2 млрд дол. – Дніпропетровської, 1,7 млрд дол. – для Луганської, 1,2 млрд дол. – для Запорізької, по 1 млрд дол. – для Харківської та Полтавської областей.

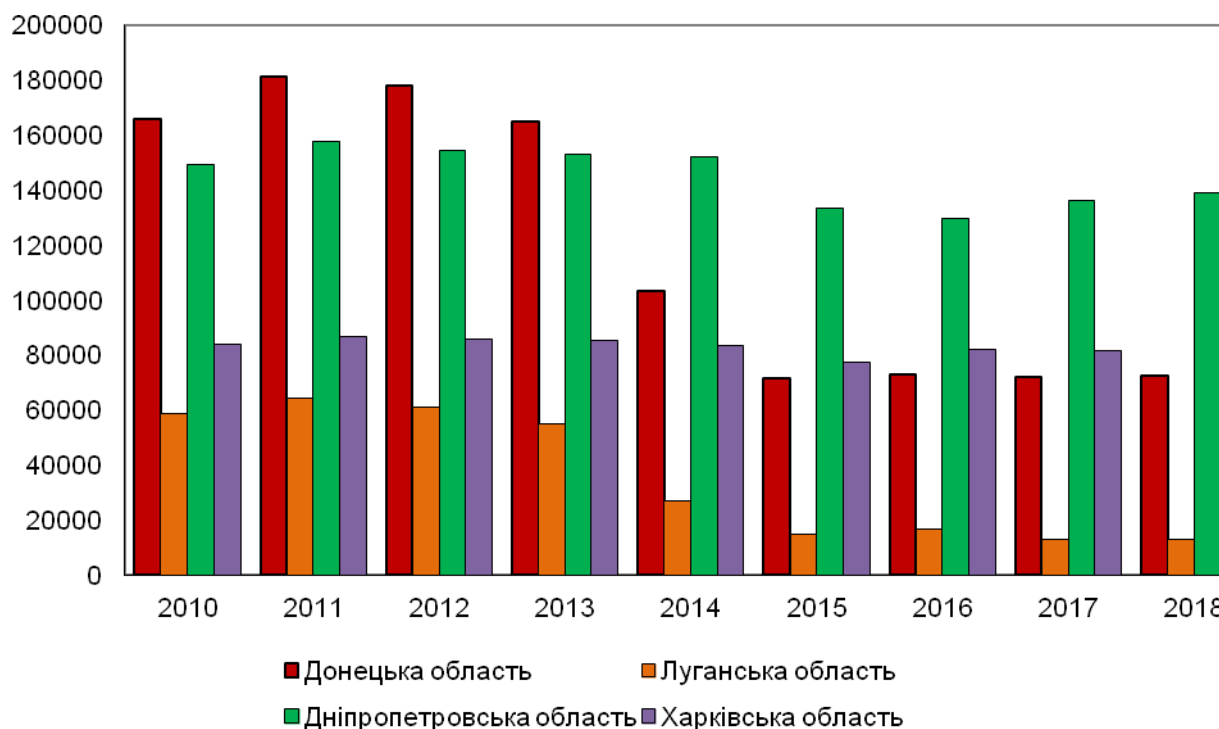

Рис. 15. ВРП старопромислових регіонів, млн грн (у цінах 2013 р.)

Показово, що коливання обсягів ВРП не призвело до зміни рівнів міжрегіональної диференціації. Розрив між найбільшим та найменшим показниками ВРП у 2016 р. залишався на рівні 11,5 раза, що несуттєво менше, ніж у 2013 р. (12 раза), при цьому незначний тренд послаблення диспропорції пов'язаний саме із втратою лідерства Донецькою областю, яка поступилася Дніпропетровщині. З 2016 р. стабільно вищі темпи зростання стали демонструвати м. Київ та Київська область, що, очевидно, пов'язано з перереєстрацією підприємств і переїздом їх менеджменту із зони конфлікту. У підсумку частка Києва та області в сумарному ВРП зросла з 23,7 % – у 2012 р. до 28–29 % – у 2016 р. та подальших.

На території **Донецької та Луганської областей** станом на 2013 р. вироблялося 25 % загального обсягу промислової продукції України:

- 78,5 % вугілля, у т. ч. – 2/3 коксівного;
- 43,7 % металургійної продукції України, у т. ч. 58 % виробництва сталі;
- 42,8 % коксу та продуктів нафтопереробки;

- 28,8 % продукції хімічної промисловості, у т.ч. ключові обсяги випуску мінеральних добрив та аміаку;
- 22,7 % машинобудівної продукції, у т.ч. 100 % залізничних локомотивів та вагонів, переважна більшість машин та обладнання для металургійної та хімічної промисловості, підйомно-транспортного обладнання та механізмів⁸⁹.

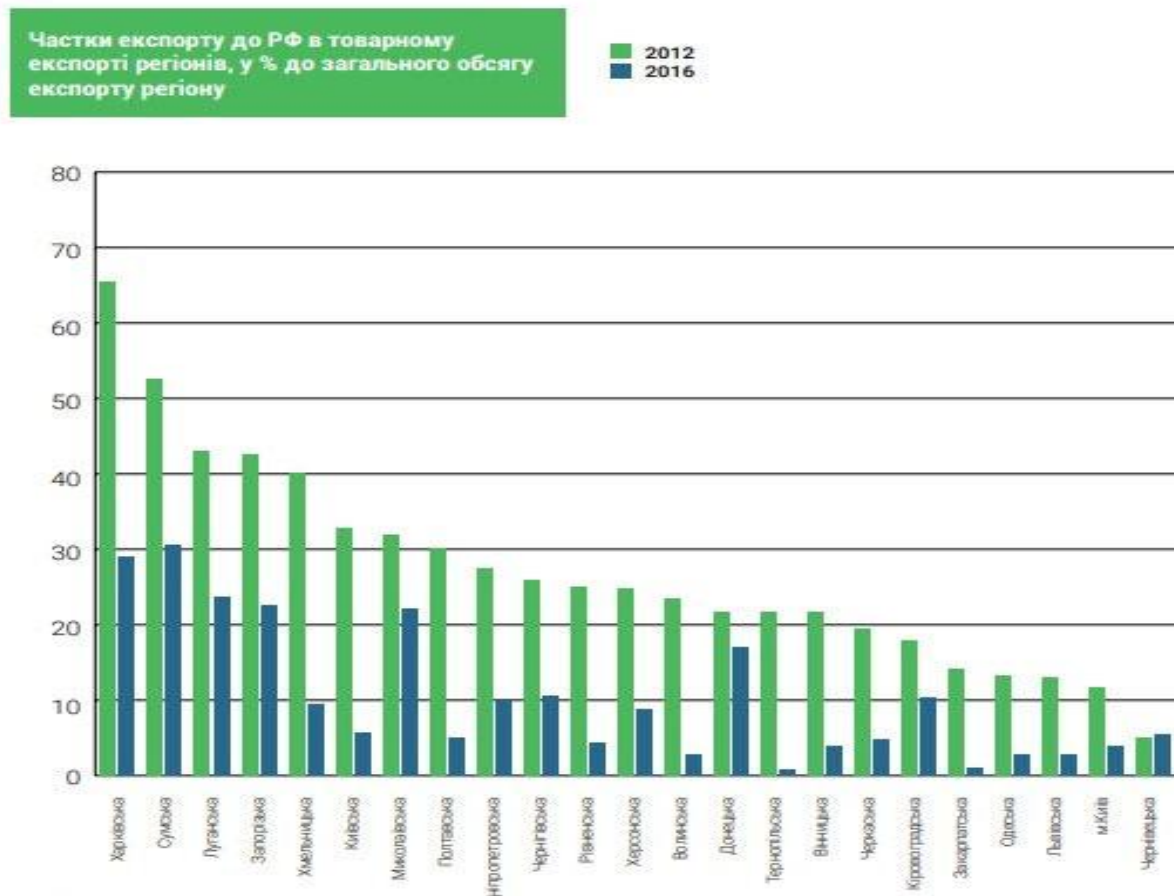

Рис. 16

Погіршення економічної динаміки Донецької та Луганської областей розпочалося ще в 2012 р., за 2012–2013 рр. ВРП Донецької області зменшився на 9,1 %, Луганської – на 3,1 % на фоні збереження загалом позитивних показників економічного зростання на загальноукраїнському рівні. Основним рушієм погіршення економічної ситуації стало різке скорочення експорту. Причому падіння експорту Луганської області як такої, що мала високу частку експорту до РФ, було пов'язане з припиненням роботи Лисичанського НПЗ: за офіційною версією російського власника – через нерентабельність виробництва. Економіка Донецької області з географічно диверсифікованим експортом відчула негативний вплив спаду на світових металургійних ринках. Почав даватися взнаки також вплив нарощування Російською Федерацією торговельних обмежень щодо України, найчутливішим у розрізі Донецької та Луганської областей він став для підприємств машинобудування. **Після пікового 2011 р. експорт з**

⁸⁹ Нова регіональна політика для нової України : аналіт. доп. Київ : Ін-т суспільно-економічних досліджень, 2017. С. 32.

Донецької області в 2013 р. зменшився на 4,8 млрд дол., з Луганської – на 3,0 млрд дол., разом – на 32,7 %. Такі тренди на тлі наростання системних суперечностей, притаманних старопромисловим регіонам, створили сприятливі умови для завдання Російською Федерацією гібридного удару саме по Донецькій та Луганській областях.

Лінія розмежування розірвала внутрішні торговельні та логістичні ланцюжки, перерізала електричні й комунальні мережі, залишила в Луганській області відокремлену ділянку залізничної гілки – єдиний канал постачання вугілля до Луганської ТЕС у м. Щастя, поставила м. Маріуполь і прилеглі райони у залежність від постачання питної води з тимчасово окупованої території. Пошматована лінією розмежування мережа автомобільного та залізничного сполучення різко ускладнила перевезення в межах підконтрольних українській владі територій зазначених областей. Унаслідок збройного конфлікту відбулося скорочення обсягів вантажоперевезень у Донецькій області в 3,5 раза, Луганській – 1,7 раза.

Через збройну агресію РФ Донецька область втратила 40 %, Луганська – 70 % промислового потенціалу. За даними Державної фіскальної служби України, станом на 2014 р. у двох областях було повністю зруйновані та не підлягали відновленню близько 600 підприємств.

У Донецькій області за 2014–2015 рр. сталося скорочення промислового виробництва на підприємствах, зареєстрованих на підконтрольній уряду України території, у 2,2 раза. Найбільших втрат зазнала хімічна промисловість: через припинення роботи низки великих підприємств виробництво скоротилося в 4 рази. Харчова промисловість, пов'язана зі споживчим попитом, впала в 3,7 раза. Виробництво в металургії та машинобудуванні зменшилося за два роки в 1,9 раза. Можливості розвитку металургійної галузі Донецької області ускладнилися проблемами постачання коксівного вугілля та виробництва коксу, вироблення достатнього обсягу електроенергії. **Обсяги промислового виробництва Луганської області за 2014–2015 рр. скоротилися в 5,1 раза.** Найглибший провал відбувся у металургійному виробництві та машинобудуванні.

Скорочення виробничих потужностей продовжило процес втрати Донецькою та Луганською областями їхніх експортних позицій. Обсяги експорту товарів по Донецькій та Луганській областях у 2016 р., порівняно з 2013 р., скоротилися більш ніж у 4 та 8 разів відповідно (рис. 17). **Сумарно за 2014–2015 рр. втрата експортних надходжень Донецької області порівняно з 2013 р. становила 12,7 млрд дол. США, Луганської – 4,9 млрд дол.**

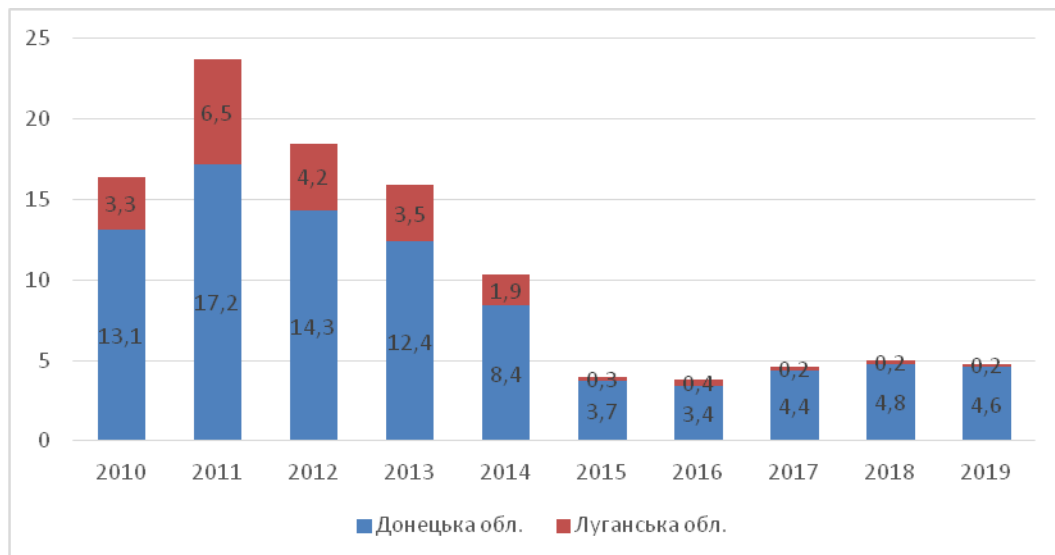

Рис. 17. Експорт товарів із зони конфлікту, млрд дол. США

Збройне протистояння призвело до руйнування значущого транзитного потенціалу Донецької та Луганської областей, зокрема шляхів транспортних перевезень у напрямку півдня РФ, було перервано розвиток європейських автомобільних маршрутів класу А: Е58 (Відень – Кишинів – Одеса – Маріуполь – Ростов-на-Дону), Е97 (Херсон – Керч – Новоросійськ – Сухумі – Поті – Батумі – Трабзон – Ашхале) та Е105 (Кіркінес – Санкт-Петербург – Москва – Сімферополь – Ялта). Відповідно, з порядку денного знято низку важливих міжнародних інфраструктурних проєктів, які мали би суттєве значення для розвитку відповідних регіонів. Зокрема, проєкт транспортного коридору навколо Чорного моря «Чорноморська кільцева магістраль» та проєкт «Морські магістралі», що передбачав розвиток співпраці між адміністраціями портів з метою поліпшення злагодженості й сприяння переходу від одного виду транспорту до іншого. Їх планувалося реалізувати в рамках Організації Чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС).

Значне переміщення жителів Донецької та Луганської областей з тимчасово окупованих територій супроводжувалося перманентними труднощами з придбанням/отриманням житла, доступом до закладів початкової та середньої освіти, підвищенням навантаження на об'єкти системи охорони здоров'я в районах концентрації ВПО. **Погіршення якості соціальної сфери разом із високими воєнними ризиками призвели до активної міграції з регіону, причому насамперед економічно активного населення, позбавленого можливості адекватної реалізації свого підприємницького або трудового потенціалу.** Підтверджені міграційні втрати Донецької та Луганської областей упродовж 2014 р. – I половини 2015 р. перевищили 1,5 млн осіб⁹⁰. Евакуація більшості наукових установ та ЗВО до інших областей України погіршила можливості підготовки кадрів у регіоні.

Втрата ключових рушіїв та обмеження ресурсного забезпечення розвитку економіки Донецької та Луганської областей різко погіршили перспективи структурних трансформацій цього регіону. Науково доведено імперативність

⁹⁰ Донбас і Крим: ціна повернення : монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна, О. С. Власюка, Е. М. Лібанової, О. М. Ляшенко. Київ : НІСД, 2015.

модернізації та зменшення ваги базових старопромислових галузей, диверсифікації структури економіки на засадах «розумної» спеціалізації як умов подальшого розвитку зазначених областей⁹¹. Наразі регіон активно втрачає людський потенціал, що утруднює перспективи реалізації стратегічно орієнтованих структурних змін.

Унаслідок тимчасової окупації АР Крим з територіальної структури країни де-факто було втрачено досить потужний регіон з відповідним людським та економічним потенціалом, який відчутно впливав на навколишні регіони. Негативний вплив цього на рушії соціально-економічного розвитку регіонів півдня України було додатково підсилено бойовими діями на півдні Донецької області, які заблокували транзитні потоки вздовж узбережжя та суттєво послабили рекреаційний потенціал Азовського моря. Далася взнаки також втрата російських експортних ринків. У 2012 р. до РФ надходило 32 % експорту з Миколаївської області, 25 % – Херсонської. **Упродовж 2014–2015 рр. товарний експорт з Херсонської області скоротився на 35,4 %, Миколаївської – на 26,3 %.**

За оцінками, на початку тимчасової окупації Кримського півострова РФ, приблизно 80 % товарів завозилися на його територію з материкової України. Зокрема, у докризовий період до Криму завозилося, переважно із сусідніх регіонів, 100 % місцевого споживання цукру, близько 70 % молока, 60 % м'яса свинини та яловичини тощо. Ця частка поступово скорочувалася, і на момент початку громадянської блокади постачання товарів до Криму у вересні 2015 р. становила приблизно 40 %, причому переважна більшість продуктів надходили на ринки⁹². **Втрата місткого споживчого ринку АР Крим, обсяги якого в літні місяці зростали в рази завдяки припливу відпочивальників, призвела до суттєвої зміни товаропотоків у прилеглих регіонах,** насамперед із Херсонщини. Так, у 2016 р. при загальному збільшенні виробництва овочів в Україні на 2,2 % їх збирання зменшилося в 5 областях, з них в Одеській області на 20,4 %, Запорізькій – на 10,0 %. Області, що були залучені у продовольче забезпечення Криму, стали також «антилідерами» у випуску м'яса: його виробництво (у живій вазі) зменшилося в Херсонській області на 14 %, Запорізькій – 9,8 %, Одеській – 5,3 %, Миколаївській – 4,6 %. Загалом в Україні спостерігався приріст цього показника на 0,7 %⁹³.

При цьому варто зважати на те, що традиційно регіони півдня України сконцентровані на виробництві продуктів харчування: в Одеській області 33,8 % промислового виробництва належить харчовій промисловості, Миколаївській – 34,2 %, Херсонській – 41,9 %⁹⁴. Виробництво харчової продукції в Херсонській області у 2015–2018 рр. продемонструвало спадну динаміку (сумарне скорочення на 16 %).

Різке згортання туристичних потоків до Криму не лише зменшило прибутки Укрзалізниці та авіаційних підприємств, а й призвело до збитковості інфраструктури вздовж автошляхів, які ведуть до тимчасово окупованого півострова. Також

⁹¹ Снігова О. Ю. Управління структурними змінами в старопромислових регіонах України. Київ : КНЕУ, 2020.

⁹² Тищенко Ю. Каздобіна Ю. Дячук М. Крим. Анексована власність. Київ , УНЦПД, 2016.

⁹³ Нова регіональна політика для нової України : аналіт. доп. Київ Ін-т суспільно-економічних досліджень, 2017. 76 с.

⁹⁴ Дані наведено за січень–грудень 2020 р., джерело – сайти головних управлінь статистики у відповідних областях.

важливих для прибутків місцевих громад підприємств у сферах торгівлі, громадського харчування, супутнього сервісу тощо.

Розвиток портів Азовського моря (Бердянськ та Маріуполь) опинився в зоні ризику через їхню наближеність до зони бойових дій та невизначеність безпеки проходження через Керченську протоку. Він був вельми важливим для сприяння структурній перебудові економік регіонів сходу України та формування нових вантажопотоків, які генеруватимуться внаслідок змін у галузевій спеціалізації цього регіону. **Відбулося перенесення вантажообороту на інші порти, насамперед Одеси, Іллічівська, Миколаєва, про що свідчить нарощування перевалки вантажів чорноморських портів України навіть у кризовий період: на 4,1 % – у 2014 р. та 1,9 % – у 2015 р., значною мірою за рахунок збільшення експорту зернових.**

Виникли також додаткові економічні та екологічні ризики для регіонів півдня України:

- перетворення виключної морської економічної зони України навколо тимчасово окупованого Криму на «сіру зону», у якій не діють норми міжнародного морського законодавства;
- перешкоджання судноплавству через встановлення обмежень на пересування суден у певних районах. Прикладом цього можуть бути, зокрема, встановлення Росією зон, закритих для судноплавства на Чорному та Азовському морях через нібито проведення військових навчань зі стрільбами;
- спорудження об'єктів, які обмежують судноплавство та/або негативно впливають на навколишнє середовище (прикладом може бути будівництво Росією т. зв. Керченського мосту);
- перешкоджання рибальській діяльності;
- перешкоджання розвідці та видобуванню вуглеводнів на шельфі Чорного моря;
- забруднення прибережних морських вод, а також вод у виключній морській економічній зоні України навколо тимчасово окупованого Криму та забруднення викидами від титанового виробництва о. Сиваш на адмінкордоні з тимчасово окупованим Кримом.

Відбулися зміни у напрямках та обсягах пасажиропотоків через виключення морського порту Ялти, який працював як досить потужний міжнародний пасажирський термінал. Ненадання доступу круїзних суден до портів Криму суттєво знизило зацікавленість у заході круїзних лайнерів в акваторію Чорного моря взагалі, що побічно відбилося на зниженні пасажиропотоку й у порту Одеси. Якщо в 2013 р. до Одеси зайшло 106 круїзних лайнерів, у 2014 р. – 32, у 2015 р. – 13, то в 2016 р. – лише 4, у 2017 р. – 1, а у 2018 р. – жодного.

Отже, тимчасова окупація Криму та бойові дії на сході країни негативно вплинули на соціально-економічний розвиток півдня України. Певні частини регіонів, насамперед Херсонської, Запорізької та Донецької областей, з постачальницько-транзитних перетворилися на «нове прикордоння» з ознаками тупикової периферійності. Загострилися проблеми депресивності громад, прилеглих до тимчасово окупованих територій.

3.6. Ризики соціальної напруженості та проблеми згуртованості

Радикальні зрушення, які відбуваються в українському суспільстві під впливом

російської агресії, призводять до накопичення соціальної напруженості, яка надалі знаходить прояв у погіршенні очікувань, звуженні горизонтів бачення майбутнього, зниженні взаємної довіри, поширенні соціальної агресії тощо. **Високі воєнні ризики 2014–2015 рр. спонукали до консолідації суспільства для протистояння ворогу. У подальшому високий рівень соціальної напруженості почав відігравати дезінтегровальну роль та містить потужний ризик для соціальної згуртованості як спроможності людей об'єднуватися для реалізації спільних цілей розвитку.**

Вихідним живильним середовищем для наростання соціальної напруженості стала глибока інституційна криза 2013–2014 рр., кульмінацією якої стали Євромайдан та зміна влади в Україні⁹⁵. Інституційна криза призвела до руйнування стаціонарних інституційних екосистем⁹⁶, відповідної зміни або тимчасової втрати ідентичності значних прошарків суспільства. Поступова посткризова побудова оновлених соціальних мереж та ієрархій була сповільнена проведенням низки системних внутрішніх реформ, серед яких найвпливовішою слід вважати реформу децентралізації. **«Точки напруження», які неминуче виникали в процесі трансформації, вміло використовувалися агресором для нагнітання суперечностей в українському суспільстві.**

На цьому підґрунті ризики для згуртованості посилювалися внаслідок:

- погіршення економічної ситуації та негативних трендів у рівні життя зайнятих у секторах та регіонах, які безпосередньо чи опосередковано потерпіли від російської агресії;
- перманентно високого рівня безпекових ризиків через загрозу загострення збройного протистояння, що набув вищої фази у лютому 2022 р.;
- вимушеної зміни ідентичності індивідуумів та соціальних груп, у т. ч. громад через значні територіальні переміщення (насамперед ВПО⁹⁷, посилення міграційних рухів) та зміни соціального статусу (зокрема, ветеранів АТО/ООС та військовослужбовців);
- відсутності належної комунікації рішень Центру в регіонах та в територіальних громадах, зворотного зв'язку та залучення членів громад до вироблення рішень – певною мірою це може бути пов'язано з відсутністю органів самоврядування в обох областях та в громадах, у яких діють ВЦА. За таких умов поліпшується спроможність надання жителям публічних, соціальних, інфраструктурних послуг, натомість відбувається атрофія інструментів електоральної та партисипаторної демократії⁹⁸;
- збереження значних політичних та ідеологічних протистоянь, які періодично засвідчуються результатами президентських, парламентських чи місцевих виборів та систематично підживлюються інформаційною агресією з боку РФ. На жаль, в Україні досі

⁹⁵ Системна криза в Україні: передумови, ризики, шляхи подолання : аналіт. доп. / Я. А. Жаліло, К. А. Кононенко, В. М. Яблонський [та ін.] ; за заг. ред. Я. А. Жаліла. Київ : НІСД, 2014.

⁹⁶ Hashimoto T., Nishibe M. Theoretical model of institutional ecosystems and its economic implications. *Evolut Inst Econ Rev*. 2017. № 14, p. 1–27. URL: <https://doi.org/10.1007/s40844-017-0071-8>

⁹⁷ Для прикладу: населення м. Старобільська Луганської області, яке становило 17 тис. осіб, поповнилося 29 тис. ВПО, з яких 8 тис. проживають постійно, решта – періодично відвідують місто (Див.: Peace in Ukraine (III): The Costs of War in Donbas / International Crisis Group – Europe Report N°261. 2020. 3 September).

⁹⁸ Соціальна згуртованість: напрями розвитку політики в Донецькій області. Пропозиції до розвитку політики. Київ: УНЦПД, 2021.

не сформовано цілісної політики побудови та інтеграції спільних наративів у політичній, гуманітарній, соціальній, економічній сферах для формування сучасної загальнонаціональної ідентичності. Відсутня й адекватна інформаційна політика. Можливість формування таких наративів засвідчена тим, що, за даними соціопитувань (2021 р.), хоча жителі Донецької та Луганської областей уникають визначення власної ідентичності як «українська», водночас вони віддають перевагу нейтральному поняттю «громадянин України». Показово, що ідентичність «громадянин України» в Донецькій та Луганській областях (5,5–4,4 бала) вища, ніж у середньому в Україні (3,7 бала)⁹⁹;

- цілеспрямованих впливів, що пов'язані зі складниками гібридної агресії – нав'язуванням конфліктних рішень, збурюванням соціального незадоволення, поширенням дезінформації, деформацією чи блокуванням політики Центру тощо;
- відсутності спільного бачення майбутнього, значний простір для інформаційних маніпуляцій через незавершеність формування «дорожньої карти» реінтеграції регіону.

Недостатній рівень згуртованості призводить до комплексних наслідків, які стосуються як організаційно-управлінських відносин у громадах, так і загалом можливостей та перспектив їх економічного та соціального розвитку¹⁰⁰:

- втрати потенціалу самоорганізації та збереження очікування підтримки з боку Центру громадами, особливо утвореними адміністративним рішенням у 2020 р., – це переобтяжує вищі щаблі управління, призводить до втрати з поля зору суттєвих проблем, які потребують вирішення, посилюючи соціальну напруженість;
- встановлення контролю над громадою місцевим корпоративним суб'єктом (або часткою великої корпорації, яка діє на території) – з підпорядкуванням її розвитку корпоративним інтересам та демотивацією децентралізованої економічної активності; подібне може ставатися і з громадами, які потрапляють у сферу «тяжіння» великих міст, що «висмоктують» ресурси громади;
- сповільнення інституціалізації місцевої самоорганізації у формі громадських організацій, які могли би заповнювати прогалини самоврядування;
- формування моделей поведінки, які не консолідують місцеву економіку довкола цілей розвитку громади, призводять до втрати синергії використання локальних ресурсів, зокрема уникнення оподаткування, тінізації економічної діяльності, корупції, відсутності соціальної відповідальності, недобросовісності до партнерів, некомпенсованого використання комунального майна, інфраструктури, природних ресурсів тощо;
- соціального відторгнення певних груп населення від суспільного та економічного життя, відтак втрати їх трудового та громадянського потенціалу¹⁰¹;
- послаблення можливостей мобілізації ресурсів громади для реалізації соціальних чи економічних цілей, слабкості територіальної ідентичності бізнесу та низького рівня його участі в соціально значущих проєктах;

⁹⁹ Соціальна згуртованість: напрями розвитку політики в Луганській області. Пропозиції до розвитку політики. Київ : УНЦПД, 2021. 36 с.

¹⁰⁰ Економічні засади сприяння згуртованості громад : аналіт. доп. / [Химинець В. В., Головка А. А., Жаліло Я. А. та ін.]. Київ : НІСД, 2021.

¹⁰¹ Економічні засади сприяння згуртованості громад : аналіт. доп. / [Химинець В. В., Головка А. А., Жаліло Я. А. та ін.]. Київ : НІСД, 2021.

- низької результативності впровадження регіональних, місцевих стратегій і програм розвитку на основі консолідованого бачення майбутнього та солідарної відповідальності, втрати перспектив інтеграції цілей регіонального розвитку до загальнонаціональних стратегій та програм;

- утруднення застосування демократичних процедур управління, зокрема форм економічної демократії: бюджету участі, демократичного контролю використання комунальної власності, публічно-приватного партнерства тощо;

- зниження стійкості до непрогнозованих ризиків, подолання яких потребує злагодженості дій: екологічних, безпекових, епідемічних, ризиків стихійних лих тощо.

Регіональні «провали» згуртованості створюють сприятливе підґрунтя для поширення впливів гібридної агресії Російської Федерації.

4. ВИМУШЕНІ СТРУКТУРНІ ЗМІНИ ТА АДАПТАЦІЯ ДО РИЗИКІВ

Тривале збереження високого рівня невизначеності у зв'язку з непрогнозованістю розвитку гібридної агресії з боку РФ, а також усталеність вже завданих втрат економічному та соціальному потенціалу країни зумовили поступову адаптацію національної економіки, системи державного управління, бізнесу до функціонування в нових умовах. Нерідко необхідність протидії ризикам та зниження чутливості до реальної ціни російської агресії стали прискорювачами давно назрілих реформ, стимуляторами пошуку ефективних рішень, які формують нову модель економіки України.

4.1. Перебудова виробничих ланцюгів

Адаптаційний потенціал промислових виробництв в умовах розгортання російської агресії визначався ступенем інтегрованості підприємств до спільних з РФ виробничо-збутових ланцюгів та їх енергозалежності. Саме тому найжорсткішими виявилися наслідки збройного конфлікту для виробництв машинобудівної та хімічної галузей, частки яких в обсягах реалізації промислової продукції скоротилися з 8,6 % та 3,7 % відповідно в 2013 р. до 6,1 % та 2,5 % – у 2020 р. Значна частина підприємств машинобудування була орієнтована на ринок РФ і не змогла переорієнтуватися на конкурентніші зовнішні ринки, результатом чого стало падіння в українському експорті машинобудівної продукції питомої ваги продукції з високою доданою вартістю (машин та устаткування, залізничної та авіаційної продукції, що постачалися переважно до РФ) на тлі зростання частки продукції складальних виробництв з низькою доданою вартістю (електричне устаткування для автомобілів, обладнання зв'язку, побутова техніка, що постачаються до ЄС)¹⁰². Втрата стратегічних потужностей та низьке завантаження підприємств хімічної галузі через значну залежність від російського газу ослабили позиції українських виробників на внутрішньому та зовнішніх ринках добрих, наслідком чого стало суттєве зростання імпортозалежності.

Натомість більш диверсифіковані зовнішньоекономічні зв'язки та потужніший інвестиційний потенціал металургійної галузі сприяли швидшому подоланню нею кризи. Зокрема, у металургії обсяги інвестицій на тонну виробленої сталі в 2010–2015 рр. становили 23 дол. США, а в 2016–2020 рр. зросли до 29,2 дол. США. При цьому за останні п'ять років майже 60 % інвестиційних проєктів ГМК стосувалися первинних переділів¹⁰³. В умовах стабільного внутрішнього попиту випереджальними темпами зростали орієнтовані на внутрішній ринок виробництва харчової, фармацевтичної, деревообробної галузей, частка яких у промисловому виробництві дещо зросла.

Кардинальні зміни вектора зовнішньоекономічної політики України після підписання в 2014 р. Угоди про асоціацію з ЄС на тлі розгортання збройної агресії з боку

¹⁰² Машинобудівна галузь в Україні: потенціал та можливості для розширення експорту на період до 2021 року : Аналітичний матеріал ДП «Укрпромзовнішекспертиза». URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/Download?id=79ea6e19-5253-41b8-b2ce-eaccdee61116>

¹⁰³ GМК Center: Обзор инвестиционной активности металлургических компаний Украины. URL: https://gmk.center/wp-content/uploads/2021/11/2021_GMK-Invest.pdf

РФ проти України стали також потужним поштовхом до модернізаційних зрушень у промисловості України. **Початок активної фази торговельних війн та безальтернативність переорієнтації частини товарів на європейський ринок змусили підприємства активізувати інвестиційні програми з модернізації виробництв за європейськими стандартами.**

Красномовним свідченням позитивного впливу вимушеної структурної перебудови для інвестиційного процесу є те, що відновлення економічного зростання в 2016 р. в Україні, на відміну від попередніх посткризових відновлень, розпочалося саме з поновлення позитивної динаміки інвестицій в основний капітал. У 2016 р. 55 % приросту капіталовкладень припало на промисловість та сільгоспвиробництво.

Необхідність відновлення втраченого оборонного потенціалу сприяла прискореному розвитку галузей оборонно-промислового комплексу, виробництва товарів подвійного використання, орієнтованих на обслуговування армії. Відбулося ширше залучення приватних оборонних підприємств до виконання державного оборонного замовлення. Набуло нового змісту державно-приватне партнерство у сфері оборонної промисловості. **Вимушена «ремілітаризація» української економіки стала одним із вагомих стимулів економічного зростання.**

Унаслідок формування й реалізації нової оборонно-промислової політики стало можливим активне впровадження нових технологій, започаткування й розвиток спільних проєктів із розроблення й виробництва сучасного озброєння та військової техніки з державами – членами ЄС та НАТО із використанням виключно передових міжнародних та європейських стандартів, у першу чергу – стандартів НАТО, що заклало потенціал підвищення експортної привабливості продукції українських підприємств.

Важливі зміни відбулися стосовно диверсифікації джерел постачання енергетичних ресурсів і технологій для усунення ризиків залежності від постачання з РФ.

Російська агресія змусила українське суспільство та державу розпочати справжню реформу енергетичного сектору та реалізовувати кроки, спрямовані на інтеграцію до європейського ринку електроенергії та природного газу, включно й синхронізацію електричної мережі України з ENTSO-E та газової системи України з ENTSO-G. Зокрема, було прийнято закони України про ринок природного газу¹⁰⁴ та ринок електричної енергії¹⁰⁵, чим запроваджувалася сучасна, європейська модель функціонування енергетичного сектору.

В умовах ризику втрати надходжень від транзиту газу українською ГТС було опрацьовано способи, як зберегти транзит, збільшити кількість нових послуг для міжнародних та українських клієнтів, запровадити нові форми транспортування та використання природного газу. Послідовність дій України у сфері спрощення транскордонної торгівлі газом дає свої результати. Поступово зростає кількість вантажовідправників-нерезидентів, які зараз імпортують газ в Україну. У 2021 р. транспортування газу з ЄС в Україну замовляли 50 трейдерів, із них 25 – це українські

¹⁰⁴ Про ринок природного газу: Закон України від 09.04.2015 № 329. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/329-19>

¹⁰⁵ Про ринок електричної енергії: Закон України від 13.04.2019 № 2019. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2019-19>

компанії та 25 – іноземні.

Україна набула змогу не закуповувати природний газ у ВАТ «Газпром», тим самим ліквідувавши один з інструментів тиску з боку РФ. Кількість постачальників природного газу на внутрішній ринок України суттєво зросла, постачання здійснюється виключно з європейського ринку. Україна докладає зусиль для розширення транскордонних газових інтерконекторів з Румунією, Угорщиною, Польщею, що має на меті диверсифікацію джерел постачання і, як наслідок, посилення енергетичної безпеки України. Окрім того, розширюється контрактна база гарантованих (постійних) поставок природного газу в Україну з країн ЄС.¹⁰⁶

Розвивається також перспективний маршрут постачання скрапленого газу (LNG) через термінали Польщі (зокрема, Свіноусціє) на Балтійському морі такими постачальниками, як-от Катар, США, а також Норвегія (особливо після завершення «Балтійського трубопроводу»¹⁰⁷, який з'єднає норвезьку трубопровідну систему із польською). Задля реалізації цього маршруту розширюються потужності газопроводів¹⁰⁸ на кордоні Польщі та України для подальшого зростання обсягу постачання газу в Україну.

Фактично завдяки інтегруванню енергетичних директив ЄС у законодавство України, реалізації проєктів розширення транскордонних перетоків Україна інтегрує свій газовий ринок до ринку газу ЄС. Розвиток співпраці з країнами ЄС і транскордонної торгівлі, оптимізація маршрутів газопостачання відповідно до потреб ринку є одним із пріоритетів не тільки для України, але й країн ЄС, що дозволить знизити вартість газу для споживачів.

Через виникнення дефіциту антрацитового вугілля у 2015 р. Рада національної безпеки і оборони України прийняла рішення про реконструкцію енергоблоків ТЕС і ТЕЦ, на яких використовуються антрацитові марки вугілля, аби забезпечити застосування ними вугілля газових марок вітчизняного видобутку¹⁰⁹. Загалом сім українських ТЕС, які раніше працювали на антрациті, були переведені на газове вугілля, видобування якого здійснюється на контрольованій урядом України території. У підсумку, обсяги споживання антрацитового вугілля в Україні, які в 2016 р. становили 9,2 млн т, у 2020 р. зменшились приблизно до 3 млн т. Одночасно загальний обсяг споживання енергетичного

¹⁰⁶ Україна має сумарну потужність для імпорту газу з ЄС у 287,2 млн м³ газу щодоби, з яких 252,2 млн м³ – переривчасті потужності, що не дозволяє їх використовувати в разі відсутності транзиту.

¹⁰⁷ Планується ввести в експлуатацію у 2022 р., що забезпечить транспортування до Польщі норвезького газу.

¹⁰⁸ В Україні вже є два з'єднання з ГТС Польщі (Дроздовичі та Германовичі). Після проведення Оператором ГТС України ці з'єднання готові приймати в українську систему до 6,6 млрд м³ газу в рік. За наявності потрібного обсягу газу й тиску на польській території можливо забезпечити використання повних потужностей зазначених з'єднань.

¹⁰⁹ Про стан виконання рішення Ради національної безпеки і оборони України від 4 листопада 2014 року «Про стан забезпечення енергетичної безпеки держави та невідкладні заходи щодо сталого проведення опалювального сезону 2014/15 року» та додаткові заходи для гарантованого забезпечення вітчизняних споживачів енергоносіями: Рішення Ради національної безпеки і оборони від 06.05.2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0009525-15#Text>

вугілля (антрацитового та газового) становить біля 20 млн т¹¹⁰.

З метою досягнення енергетичної незалежності Україна зробила низку практичних кроків щодо диверсифікації постачання палива для атомних станцій. З 2014 до 2017 рр. реалізовувалась програма дослідної експлуатації ядерного палива виробництва компанії Westinghouse (США) на українських атомних електростанціях¹¹¹. Наразі чотири енергоблоки Запорізької АЕС та два енергоблоки Южно-Української АЕС використовують ядерне паливо компанії Westinghouse. Після повноцінного завершення перевірок з питань безпеки очікується, що частка електроенергії, виробленої з використанням ядерного палива компанії Westinghouse, зросте до 50 %. У 2020 р. проєкт диверсифікації було розширено завдяки підписанню контракту про постачання ядерного палива для реакторів типу ВВЕР-440 з можливістю локалізації виробництва частини комплектуючих в Україні. У 2021 р. також було підписано угоду з Westinghouse Electric Company про постачання реакторів AP1000 на АЕС України¹¹², що забезпечить для України диверсифікацію не тільки постачання ядерного палива, але і ядерних технологій.

Водночас для усунення залежності України від Росії в питанні зберігання відпрацьованого ядерного палива було побудовано Централізоване сховище відпрацьованого ядерного палива (ЦСВЯП), у якому наступне століття зберігатиметься українське відпрацьоване ядерне паливо з Рівненської, Хмельницької та Южно-Української АЕС. Сховище вже отримало сертифікат державної архітектурно-будівельної інспекції щодо готовності об'єкта до експлуатації та готове до введення в експлуатацію¹¹³.

Від 2014 р. Україна здійснювала практичні кроки з досягнення синхронного режиму роботи з енергосистемою континентальної Європи ENTSO-E. У червні 2017 р. у Брюсселі було підписано Угоду про умови майбутнього об'єднання енергосистеми України з енергосистемою континентальної Європи¹¹⁴, які було виконано до 2020 р. У 2022 р. передбачається проведення тестування роботи Об'єднаної енергосистеми України (ОЕС) в ізолюваному режимі, тобто спроможності енергосистеми України забезпечувати стаке забезпечення споживачів електроенергією за умов від'єднання від усіх інших систем, включно й енергосистеми Росії. Відповідно до плану початок роботи ОЕС України в синхронному режимі з ENTSO-E передбачено в І кварталі 2023 р. Налагодження спільної роботи ОЕС України з ENTSO-E дозволить переорієнтувати енергосистему України на європейський вектор розвитку, створить можливості диверсифікації постачання електроенергії.

¹¹⁰ Енергетичний баланс України (продуктовий). URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2014/energ/en_bal_prod/arh_prod_2012.htm

¹¹¹ Стан впровадження ядерного палива нових модифікацій. URL: <http://www.energoatom.kiev.ua/ua/mobileactvts/implementation/>

¹¹² НАЕК «Енергоатом» і Westinghouse просувають чисту енергетику по всій Центральній і Східній Європі. URL: <https://info.westinghousenuclear.com/ukraine/news-insights/>

¹¹³ Україна здійснює пробні прогони до першого в світі Централізованого сховища відпрацьованого палива, вивантаженого з реакторів російського виробництва. URL: <http://surl.li/bmdwe>

¹¹⁴ Угода про умови майбутнього об'єднання енергосистем України та Молдови з ENTSO-E набула чинності. URL: <https://ua.energy/osnovni-podiyi/ugoda-pro-umovy-majbutnogo-ob-yednannya-energosystem-ukrayiny-ta-moldovy-z-entso-e-nabula-chynnosti/>

4.2. Переорієнтація зовнішньої торгівлі

Втрата можливостей доступу до російського ринку та прагнення позбутися залежності від непевних перспектив російського вектора постачання стимулювали вітчизняні підприємства шукати нові ринки збуту та налагоджувати виробництво конкурентоспроможної продукції, у т. ч. у спосіб адаптації до європейських стандартів, правил сертифікації та процедур контролю, а також модернізації виробництва.

Укладення Угоди про глибоку та всеосяжну зону вільної торгівлі, яка стала частиною Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, дало змогу збільшити товарооборот України із ЄС з 43,8 млрд дол. США за підсумками 2013 р.¹¹⁵ до 56,4 млрд дол. США за підсумками 2021 р.¹¹⁶. При цьому основне зростання припало на експорт товарів (із 16,8 до 26,8 млрд дол. США). Частка ЄС у товарообороті України за зазначений період зросла із 31,2 до 39,9 % (рис. 18). Зауважимо, варто зважати, що останній показник уже не враховує експорт до Великої Британії, що становив іще 1,6 %.

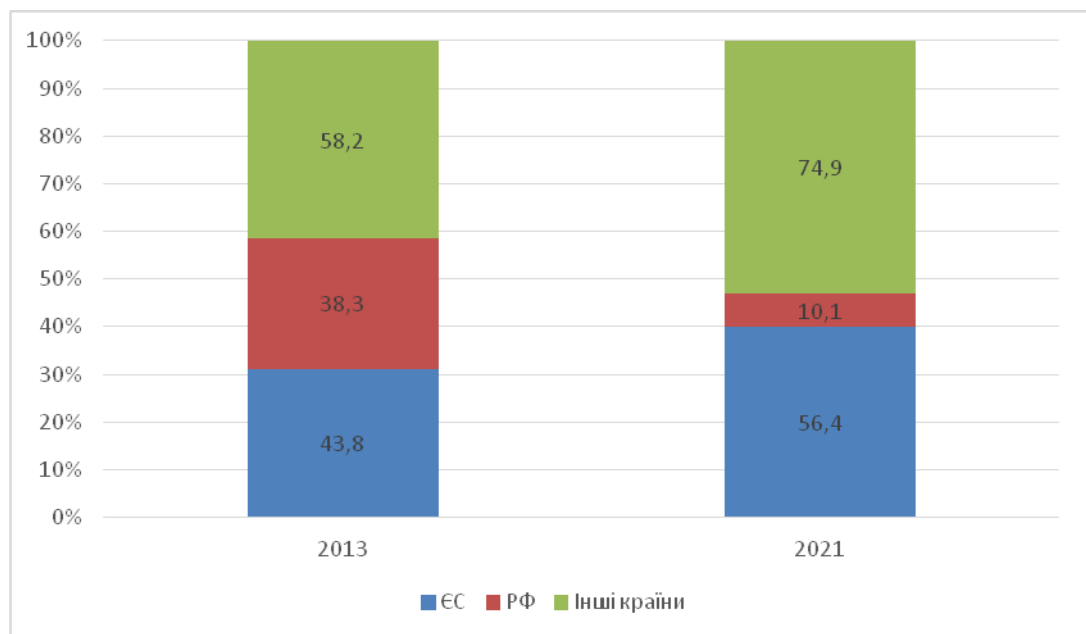

Рис. 18. Географічна структура товарообороту України у 2013 та 2021 рр., млрд дол. США

Втрата російського напряму експорту агропродукції спонукала пришвидшити опанування європейських ринків збуту. Так, у 2020 р. 25 % аграрного експорту України (групи 1-14 ТН ЗЕД) спрямовувалося до країн Європи. Право експорту своєї продукції на територію ЄС у 2021 р. мали 380 українських підприємств. Серед них 162 підприємства – виробники продукції для харчового споживання та 218 – виробники нехарчової продукції¹¹⁷. Водночас зберігаються проблеми забезпечення відповідності продукції

¹¹⁵ Розраховано за даними Державної служби статистики України.

¹¹⁶ Розраховано за даними Державної митної служби України.

¹¹⁷ Див.: URL: <https://dpss.gov.ua/news/u-2021-roci-380-ukrayinskih-pidpriyemstv-mali-pravo-eksportu-vlasnoyi-produkcii-do-yes>

європейським стандартам, оскільки процеси гармонізації та адаптації законодавства у сфері технічного регулювання та санітарних і фітосанітарних заходів потребують не так тривалого часу, як і значних матеріальних ресурсів¹¹⁸. Проблемою також є примітивізація структури агровиробництва з концентрацією на зерновому та олійному спрямуваннях, оскільки вивозити такий товар простіше, а його виробники належать до поля впливу великого бізнесу, тобто володіють кращими ресурсними джерелами, що дозволяє оплачувати вищі витрати виробництва та досягати відповідності вимогам технічного регулювання. Натомість овочівництво, садівництво, галузі тваринництва через проблеми з довозенням продукції до кінцевого споживача звужують виробництво до масштабів місцевих ринків.

Проте збільшення обсягів торгівлі з ЄС стало не єдиним фактором переорієнтації зовнішньої торгівлі з російського ринку. Цьому також сприяли:

- укладення низки угод про зони вільної торгівлі, насамперед угоди з Великою Британією, яка вийшла з ЄС. Крім того, у 2017 р. набула чинності угода про вільну торгівлю з Канадою, у 2021 р. – з Ізраїлем, у 2022 р. – із Туреччиною (угода підписана, але станом на кінець лютого не ратифікована). Також проводиться робота з укладання аналогічних угод із Тунісом, Йорданією та оновлення торговельної угоди із США;
- приєднання до багатосторонніх угод, спрямованих на сприяння розширенню торгівлі. Найперше йдеться про приєднання України до Угоди СОТ про державні закупівлі в 2016 р. та Регіональної конвенції про пан-євро-середземноморські преференційні правила походження у 2018 р.;
- розширення торговельної співпраці з Китаєм. З червня 2020 р. почали курсувати на постійній основі контейнерні потяги з Китаю до України, а у вересні 2021 р. було відправлено перший прямий контейнерний потяг з експортним вантажем за маршрутом «Україна – Китай». Подальший розвиток прямого залізничного сполучення сприятиме зростанню товарообігу між двома країнами.

4.3. Протидія ризикам для фінансової сфери

Підвищені ризики, пов'язані з перманентним диверсифікованим гібридним впливом на Україну з боку РФ, зумовили необхідність переформатування роботи фінансової системи України з метою зміцнення засад фінансової стійкості.

В умовах високого ризику недонадходження доходів бюджетів загострилася потреба в додаткових видатках для сектору оборони та громадського порядку (було нормативно закріплено необхідність передбачення відповідних витрат на рівні 5 % ВВП), підтримці малозабезпечених верств населення, ВПО та учасників АТО/ООС. Актуалізувалося завдання недопущення неадекватного зростання бюджетного дефіциту й державного боргу та дотримання помірного фіскального навантаження на економіку.

Комплексні системні реформи, активізовані у сфері державних фінансів після 2014 р., прискорили законодавче врегулювання та практичне впровадження в Україні середньострокового бюджетного планування, повноцінного впровадження програмно-цільового методу на всіх рівнях, підвищення рівня прозорості бюджетів, поліпшення якості державного фінансового контролю та аудиту, ефективності

¹¹⁸ Русан В. М. Щодо перспектив відновлення тваринницької галузі в Україні. URL: <http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/tvarynnnyctvo-3a8bd.pdf>

роботи головних розпорядників бюджетних коштів тощо. Це, зокрема, підвищило позиції України в міжнародному рейтингу бюджетної прозорості Open Budget Index у 2019 р. до 26-го місця серед 117 країн. Загалом, попри значні негативні наслідки російської агресії, бюджетна система адаптувалася до високого рівня витрат на оборону, безпеку й громадський порядок. Удалося утримати і навіть знизити рівень перерозподілу ВВП через видатки сектору загального державного управління до 40,6 % ВВП у 2016 р. (з 44,8 % – у 2014 р.). На підконтрольній владі України території Донецької та Луганської областей було впроваджено специфічні режими фінансування бюджетних установ, здійснення соціальних виплат населенню та надання фінансової підтримки окремим підприємствам і організаціям Донецької та Луганської областей в умовах роботи військово-цивільних адміністрацій (відсутності органів місцевого самоврядування).

Необхідність протидії гібридній війні РФ проти нашої держави змусила державу підвищувати податкове навантаження. Упродовж 2014–2015 рр. відбулося підвищення ставок та розширення бази окремих чинних податків, а також упровадження нових. Дотепер існують запроваджені в 2014 р. ПДВ з операцій постачання лікарських засобів та виробів медичного призначення за ставкою 7 % (з 01.04.2014 р.), ПДФО з процентів на суму поточного/вкладного депозитного банківського рахунку за ставкою 18 % (з 01.08.2014 р.) та військовий збір за ставкою 1,5 % (з 03.08.2014 р.). Водночас деякі новації, такі як додатковий імпорتنний збір (з 25.02.2015 р. до 01.01.2016 р.), збір на обов'язкове державне пенсійне страхування з операцій з купівлі іноземної валюти (з 01.04.2014 р. до 01.01.2017 р.), ПДФО та військовий збір із середніх та високих пенсій (яке мало низький фінансовий ефект, не відповідало світовій практиці та було визнане 27.02.2018 р. неконституційним) за кілька років були скасовані. Відбулося підвищення малопрогресивної шкали ПДФО з 15/17 % – у 2011–2014 рр. до 15/20 % – у 2015 р. із подальшим встановленням єдиної пласкої ставки на рівні 18 % із 2016 р. Політична криза 2013 р. та початок у 2014 р. гібридної війни РФ проти України завадили планам зі зниження ставки податку на прибуток підприємств. Крім того, відбувалося підвищення рентних, акцизних та екологічних податків. Вимушене підвищення податкового навантаження в 2014–2015 рр. відіграло значну роль для зміцнення не лише фінансової, але й, без перебільшення, національної безпеки України в цілому.

З метою відновлення боргової стійкості держави було здійснено операцію з реструктуризації та часткового списання державного та гарантованого державою зовнішнього комерційного боргу з метою покращення середньострокової боргової стійкості у рамках Меморандуму між Урядом України та МВФ. Як наслідок, у 2016 р. обсяг державного та гарантованого державою боргу утримано в межах запланованих граничних значень, що позитивно вплинуло на відновлення економічного зростання та стабілізацію макроекономічних показників. Після тривалої перерви, з 2017 р. відновилося кредитування МВФ у рамках Програми розширеного фінансування; відбулося успішне повернення України на міжнародні ринки капіталу завдяки розміщенню облігацій зовнішньої державної позики (ОЗДП) обсягом 3 млрд дол. США; було здійснено першу в історії України активну операцію з управління державним боргом через викуп ОЗДП з терміном погашення в 2019 та 2020 рр. обсягом 1,6 млрд дол. США. Було затверджено

Середньострокову стратегію управління державним боргом на 2018–2020 роки¹¹⁹. Протягом 2017–2019 рр. відносні показники державного боргу в Україні поступово покращувалися: рівень державного та гарантованого державою боргу відносно ВВП знизився з пікового рівня в 81 % ВВП наприкінці 2016 р. до 49,8 % ВВП – наприкінці 2019 р. Подальше накопичення боргів розпочалося в 2020 р. в умовах коронакризи.

Важливим завданням щодо відновлення фінансової стійкості стало очищення банківської системи від проблемних установ. Протягом 2014–2017 рр. з ринку було виведено понад половину із 180 комерційних банків, що функціонували станом на 01.01.2014 р.¹²⁰. **Очищення банківської системи від проблемних установ супроводжувалося зміцненням її капіталізації з поступовим наближенням вимог щодо капіталу до європейських норм.** Зокрема, регулятивний капітал банківської системи після зниження до 93 млрд грн. в 2017 р. зріс до рівня 212 млрд грн. станом на 01.01.2022 р.

Однією з найважливіших реформ у монетарній сфері, безпосередньо пов'язаних із зміцненням стійкості в умовах негативних наслідків зовнішньої агресії, став перехід від режиму де-факто фіксованого курсу гривні до режиму інфляційного таргетування. **Жорсткий контроль над грошовою пропозицією в умовах значної потреби в бюджетних видатках дозволив запобігти інфляційній спіралі, що сприяло поверненню показника інфляції до однознакового рівня: 9,8 % – за 2018 р., 4,1 % – за 2019 р., 5,0 % – за 2020 р.**

4.4. *Перебудова логістики*

Усвідомлення неминучої тривалості розірваності територій Донецької та Луганської областей за потреби забезпечення необхідної територіальної зв'язаності підконтрольних урядові України територій між собою та з іншими регіонами України зумовило здійснення низки важливих рішень щодо поліпшення транспортної логістики.

Насамперед ідеться про відновлення цілісності шляхової мережі та зв'язаності ключових економічних центрів регіону. Показовим прикладом є капітальний ремонт автотраси із Запоріжжя до Маріуполя, завершений у 2019 р., який дозволив подолати фактичну «відірваність» цього важливого економічного центру від центральної частини області. У 2022 р. планується відновлення автодороги до м. Старобільська Луганської області, яка через втрачене залізничне сполучення є єдиним засобом комунікації північно-східної частини Луганщини з центром області та всією Україною. Транспортній зв'язності сприяє відновлення автотраси М-14 «Одеса – Мелітополь – Новоазовськ», яка є однією з найдовших у країні (понад 700 км), перетинає п'ять регіонів та з'єднує головні порти країни у Чорному та Азовському морях, є частиною коридору Е-58. У 2020 р. в Донецькій та Луганській областях у рамках програми «Велике будівництво» було відновлено близько 400 км автошляхів, у 2021 р. (за попередніми даними) – 870 км¹²¹.

¹¹⁹ Середньострокову стратегію управління державним боргом на 2018–2020 роки: Постанова Кабінету Міністрів України від 22 серпня 2018 р. № 883. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/883-2018-%D0%BF#Text>

¹²⁰ Фонд гарантування вкладів фізичних осіб. Про Фонд. URL: <https://www.fg.gov.ua/pro-fond>

¹²¹ Виклики та потенціал соціальної згуртованості в Донецькій області. Польовий звіт за результатами регіональних консультацій. Київ: УНЦПД, 2021. 28 с.

Важливим питанням, що потребує вирішення, залишається розбудова комунікацій «відрізаних» унаслідок російської агресії північних та східних земель Луганщини. Позитивним щодо розв'язання цієї проблеми є передбачене в Стратегії економічного розвитку Донецької та Луганської областей на період до 2030 року будівництво залізничної гілки на Луганщині, яка з'єднає ділянку «Кіндрашівська-Нова – Лантратівка» із залізничною мережею України. Очікується, що будівництво стартує в 2023 р. і триватиме протягом трьох років, розглядається можливість електрифікації ділянки¹²².

Оптимізувати логістику вантажоперевезень морським транспортом допоможе модернізація портів Чорноморського узбережжя, а також їх під'їзної інфраструктури. Так, у рамках програми «Велике будівництво» наразі реалізується п'ять проєктів з розвитку портової інфраструктури загальною вартістю 5 млрд грн. На 2022 р. заплановані масштабні проєкти у найбільших портах країни – Південному, Одеському, Миколаївському та ін.

Важливим кроком щодо модернізації портів Чорного моря стало підписання Мінінфраструктури України та АМПУ тристороннього договору з Європейським банком реконструкції та розвитку стосовно співпраці в реалізації державно-приватного партнерства у Чорноморському порту¹²³. За попередніми розрахунками, оголошення концесійних конкурсів за трьома проєктами може бути здійснене в 2022 р. Після залучення інвестора в порт Чорноморська та модернізації контейнерного терміналу його пропускна спроможність має збільшитися майже вдвічі.

Втрата транзитного потенціалу регіонами півдня України спонукала до інтенсивного пошуку альтернативних варіантів на південному та західному напрямках.

Реконструкція міжнародної автотраси Одеса – Рені, відкриття поромних переправ Орловка – Ісакча, яка з'єднує Україну та Румунію, Скадовськ – Поті (Грузія) та Скадовськ – Зонгулдак (Туреччина), будівництво автотраси між Києвом та Кишиневом з мостовим переходом через р. Дністер створюють додаткові можливості для розвитку транзитного потенціалу країни.

У 2016 р. було відновлено поромне сполучення між портами Скадовськ (Україна) – Зонгулдак (Туреччина), у 2021 р. – між портами Скадовськ (Україна) – Поті (Грузія). Активізується робота аеропортів обласних центрів на півдні України, завершується реконструкція Херсонського аеропорту, після якої він буде здатний приймати авіасудна категорії 4D.

Перспективи «перезавантаження» транзитного потенціалу Південного макрорегіону створює формування нових транспортних коридорів у Європі та в регіоні Чорного моря. Зокрема, у 2013 р. Європейська Комісія з урахуванням тогочасних реалій просування на Схід запропонувала нову транспортну стратегію та проєкт створення міжнародних транспортних коридорів, що з'єднують Західну і Центрально-Східну Європу. Нова інфраструктурна політика об'єднає 28 держав Євросоюзу єдиною

¹²² Будівництво залізничної гілки на Луганщині: Коли почнуть і скільки коштуватиме. URL: <https://dn.depo.ua/ukr/severodonetsk/budivnistvo-zaliznichnoi-gilki-na-luganshchini-koli-pochnut-i-skilki-koshtuvati-202112301407962>

¹²³ ІФС та ЄБРР допоможуть підготувати проєкти концесії порту «Чорноморськ». URL: <https://mtu.gov.ua/news/33162.html>

Транс'європейською транспортною мережею (TEN-T). Визначено дев'ять транспортних коридорів, кожен з яких повинен поєднувати щонайменше три види транспорту та сполучати три держави. Проєкт планується завершити в 2030 р.

Безпосередньо України стосуються два коридори: Середземноморський та Рейн – Дунай. Перший з'єднає середземноморські країни (Іспанію, Францію, Італію, Словенію, Хорватію) з континентальною Угорщиною (до кордону з Україною). Другий має з'єднати за допомогою головної водної артерії Європи, а також автомобільних доріг і залізниць, що проходять уздовж неї, п'ять придунайських держав Євросоюзу: Німеччину (південну частину), Австрію, Словаччину, Угорщину та Румунію.

4.5. Побудова нових рушіїв регіонального розвитку

Затяжний характер тимчасової окупації стратегічно важливих регіонів України сформував необхідність побудови цілісних конкурентоспроможних регіональних економічних систем насамперед у межах нині підконтрольних Україні територій. Також ідеться й про вирішення проблеми втрати важливих рушіїв розвитку прилеглих до зон тимчасової окупації регіонів і територій.

Для **Донецької та Луганської областей**, зважаючи на усталену структуру їх економіки (хоча під тимчасову окупацію потрапила саме найбільш індустріалізована їх частина, у 2020 р. в промисловості працювало 25 % зайнятого населення в Донецькій та 19 % – в Луганській областях за середнього для України показника 15 %), **визначальним напрямом структурних трансформацій є «нова індустріалізація», орієнтована на модернізацію традиційних, розвиток нових сучасних галузей промисловості та зміцнення їх конкурентоспроможності, придатності до включення у світові ланцюги створення доданої вартості.** Про успішність кроків у цьому спрямуванні свідчить, зокрема, зростання частки експорту до країн ЄС: із Донецької області – до 48,8 %, Луганської – до 57,2 %.

Можливості розвитку регіону зміцнюються наявністю на території, підконтрольній українській владі, найбільш перспективних запасів кам'яного вугілля (міста Покровськ, Добропілля, Вугледар). Шахти, розташовані в цих районах, переважно «молоді», строк експлуатації не перевищує 30 років. Ці видобувні підприємства володіють перспективними запасами енергетичного та коксівного вугілля, значну їх кількість віднесено до перспективних, що дозволяє здійснити технічне переоснащення основних процесів виробництва завдяки введенню в роботу обладнання нового технічного рівня. Перспективи подальшого розвитку галузі, у контексті глобального тренду «зеленого переходу», можливі лише за умови впровадження радикальних рішень, спрямованих на зміну використання енергетичних ресурсів вугілля. Зокрема, останнім часом набули розвитку технології підземної газифікації вугілля, підвищення ефективності використання енергоресурсу при спалюванні вугілля гірших марок. Упровадження нових технологій потребуватиме взаємодії з підприємствами енергетичного машинобудування, у т. ч. з інших регіонів України.

Перспективам розвитку металургійної галузі сприяє збереження на території, підконтрольній українській владі, виробничих активів найпотужніших підприємств чорної металургії з високоефективним виробництвом повного циклу, а також виробництв, що забезпечують основний технологічний процес металургійного виробництва: здійснюють видобуток та перероблення нерудної сировини, виробництво

формованої вогнетривкої продукції, вогнетривких сумішей та доломітів. Позитивними чинниками є концентрація на територіях Донецької та Луганської областей, підконтрольних українській владі, споживачів металопродукції – металоємних галузей (машинобудування, металообробка, будівництво) та зростаюча ємність внутрішнього ринку металургійної продукції, зумовлена потребою відбудови інфраструктури, потребами ОПК та машинобудування в постачанні інженерних матеріалів.

З урахуванням світових тенденцій щодо зменшення частки теплової енергетики перспективним є розвиток у Донецькій та Луганській областях альтернативної енергетики. За оцінками, Донецька та Луганська області володіють одним із найбільших потенціалів енергії біомаси серед областей України, їх сумарний економічно доцільний потенціал оцінюється в 1,7 млн т у. п. Найперспективніші біомаси соняшнику та рапсу, також значний обсяг ресурсів, придатних для надання біогазу, виготовлення енергетичних матеріалів зі щепи, соломи, енергетичних рослин тощо. Приазовський район Донецької, південь та північ Луганської областей також серед найпридатніших для будівництва вітроелектростанцій, причому, зокрема, ПАТ «Краматорський завод важкого верстатобудування» – єдиний в Україні завод, який виготовляє компоненти вітроенергетичних установок.

Втрата частини промислового потенціалу зумовила зростання ваги аграрного сектору в економіці Донецької, а особливо – Луганської областей. В останній частка сільського господарства, лісового господарства та рибного господарства в 2019 р. становила 19,6 % від загального обсягу ВДВ області (на 6,9 % – у 2013 р.). Причому в 2018 р. агровиробництво області зросло на 9,1 %, у 2019 – на 14,4 %; виробництво зернових та зернобобових культур, при зменшенні на чверть посівних площ, у 2019 р. збільшилось у натуральному вимірі порівняно з 2013 р. на 12 %. Подібні позитивні тренди відзначено щодо соняшнику, плодових та ягідних культур.

Слід урахувати, що можливості диверсифікації економік Донецької та Луганської областей наразі суттєво обмежені високими воєнними ризиками. Це дестимулює приплив інвестицій у регіон, додає проблемності реалізації намірів створення спеціальної економічної зони на підконтрольній Україні території цих областей. Не набувають відчутної реалізації значні перспективи регіону щодо розвитку рекреаційної та туристичної сфери, зокрема індустріального туризму.

Оптимізму щодо перспектив економічного та соціального відродження регіону додає значна міжнародна підтримка цього процесу. Найбільшими донорами для України були та залишаються Сполучені Штати Америки та Європейський Союз, також активно допомагають Україні у відновленні та підтримці постраждалих регіонів уряди Канади, ФРН, Великої Британії, Швеції, Швейцарії, Японії, Туреччини, Данії, Нідерландів. Вагому підтримку надають організації системи ООН, Світовий банк, ЄБРР, ОЕСР, ОБСЄ, ПАРЄ, НАТО. Партнерами та донорами надається політична, фінансово-економічна та матеріально-технічна допомога, у т.ч. для комплексного сприяння реалізації внутрішніх реформ. Загалом, за даними моніторингу МТД за 2020 р., за напрямом «Відновлення Донбасу та ВПО» в Україні було розпочато реалізацію 60 проєктів, основними реципієнтами яких є Луганська та Донецька ВЦА, громади цих регіонів та низка центральних органів виконавчої влади¹²⁴.

¹²⁴ Моніторинг використання МТД. URL: <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/mizhnarodna-dopomoga>

Концепція залучення міжнародних коштів наразі здійснюється за загальної координації основних донорів, проте не всі реципієнти цієї допомоги залучені до діалогу, існують прогалини в узгодженні пріоритетів підтримки між самими донорами, що призводить іноді до дублювання завдань різних проєктів, які діють на одних і тих самих територіях. **Для постраждалих регіонів України важливо розглядати МТД з т. з. перспективи її впливу на довгостроковий вплив на динаміку розвитку регіону, а також подальшої спроможності забезпечувати сталий розвиток.**

У лютому 2022 р. представники Великої Британії, Канади, Швеції, Швейцарії та США повідомили про створення фонду допомоги Донбасу «Партнерство за сильну Україну»¹²⁵, бюджет якого становить 35 млн фунтів стерлінгів. У 2022 р. заплановано використання коштів фонду на проєкти з енергоефективності та зміцнення спроможності громад.

Суттєвий потенціал впливу на бізнес Донецької та Луганської областей має проведення міжрегіональних форумів, на зразок форуму «Південна стратегія розвитку», який відбувся у червні 2021 р. в Херсонській області¹²⁶, Азовського форуму регіонального розвитку¹²⁷ у м. Мелітополі тощо.

Процеси децентралізації суттєво поліпшили спроможність до об'єднання конструктивних сил регіону для його відродження. Розвивається міжмуніципальна співпраця у сферах модернізації комунальної сфери, надання адміністративних і соціальних послуг, моніторингу довкілля, поводження з побутовими відходами тощо¹²⁸. Близькість зони бойових дій і труднощі становлення місцевої демократії не стали перешкодою для впровадження передових практик місцевого самоврядування. У 2021 р. серед 28 переможців конкурсу «Кращі практики місцевого самоврядування», який проводиться Мінрегіоном, найбільше (6) нагород отримали громади з Донецької області¹²⁹.

Тимчасова окупація Криму і частин Донецької та Луганської областей створили умови для «перезавантаження» деяких галузей та пошуку нових шляхів розвитку регіонів півдня України.

Втрата Криму для українських відпочивальників і туристів із «далекого закордоння» призвела до значних структурних змін у використанні рекреаційно-туристичного потенціалу регіонів півдня України, насамперед – узбереж Чорного та Азовського морів. Йдеться про прибережну зону півдня Одеської області, Херсонщини,

¹²⁵ П'ять країн створили фонд допомоги Донбасу: Велика Британія, Швейцарія, Швеція, США і Канада. URL: <https://news.liga.net/ua/politics/news/pyat-stran-sozdali-fond-pomoschi-donbassu-velikobritaniya-shveytsariya-shvetsiya-ssha-i-kanada>

¹²⁶ Див.: URL: <https://ustrategy.org/>

¹²⁷ Див.: URL: <https://www.zoda.gov.ua/news/54346/azovskiy-forum-nadav-novogo-impulsu-rozvitku-melitopolshini.html>

¹²⁸ Жаліло Я., Снігова О. Реалізація потенціалу міжрегіонального та міжмуніципального співробітництва в межах політики згуртованості : аналіт. звіт. Київ, 2021. 28 с. URL: <http://www.ucipr.org.ua/ua/publikatsii/vydannia/realizatsiya-potentsialu-mizhregionalnogo-ta-mizhmunitsipalnogo-spiv-robitnitstva-v-mezhakh-politiki-zgurtovanosti-analitichnij-zvit>

¹²⁹ 10 прикладів успіху територіальних громад: від створення робочих місць до скейтпарків. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/pryklady-uspikhu-terytorialnykh-hromad/31631448.html>

Миколаївщини. Так, у 2015 р., лише за офіційними даними, Одесу місцем відпочинку обрали 1,8 млн осіб, що на 1 млн більше, ніж у 2014 р. А в цілому Одеську область обрали близько 3 млн осіб. У Херсонській області в 2015 р. відпочило 2,8 млн туристів, а в 2016 р. – уже 3,5 млн. Якщо в 2014 р. 75 % туристів, що відвідали Одесу, були громадянами України, у 2015 р. їхня частка зменшилася до 57 %, натомість 36 % гостей прибули з країн Європи¹³⁰. У передкоронавірусному 2019 р. чисельність офіційно обслугованих туристів у Миколаївській області була більша ніж у 2013 р. на 32,1 %, в Одеській – на 62,0 %, Херсонській – на 74,4 %.

Потужними є ресурси берегової лінії Азовського моря та приморських територій, які дають змогу повноцінно розвивати курортну індустрію з наданням повного комплексу послуг грязелікування, бальнеології, використання лікувальних властивостей мінеральних джерел тощо¹³¹. Проте рекреаційний потенціал цього регіону значною мірою порушено близькістю до зони ведення бойових дій та поселенням у потужностях тимчасового розміщення ВПО.

Відповідно, **аграрії півдня України переорієнтувалися на нові ринки збуту своєї продукції, налагодивши вирощування та виробництво нових видів продукції для ринків власних регіонів, відповідно змінивши логістику її доставки.** Тому з 2016 р. шок, спричинений втратою постачань до АРК, здебільшого минув. Варто зауважити, що в регіонах півдня України сформовано солідний науковий потенціал для розроблення інноваційних підходів до виробництва в аграрній сфері, підготовки нових сортів та культур для вирощування при зміні клімату, що дозволить відновити потенціал аграрної галузі. Зокрема, тут функціонують Одеський, Миколаївський та Херсонський державні аграрні університети, Інститут зрошуваного землеробства, Інститут рису, Інститут олійних культур, Інститут виноградарства та виноробства ім. В. Є. Таїрова Національної академії аграрних наук України, Селекційно-генетичний інститут – Національний центр насіннєзнавства та сортовивчення, Одеська національна академія харчових технологій та ін.

Загалом наявний потенціал курортних територій півдня України, за умови належного інфраструктурного забезпечення (дороги, централізоване водопостачання та каналізація), дає можливість збільшити прийом відпочивальників у середньому в 4 рази, а за окремими об'єктами й територіями – до 10 разів¹³². Проте наразі розвиток туристичного сектору відбувається переважно екстенсивно, покращення сервісу та послуг здійснюються повільно, даються взнаки слабкий розвиток транспортної та комунальної інфраструктури, незбалансоване використання прибережних територій тощо. Це, у свою чергу, є наслідком значної тінізації рекреаційної галузі, яка обмежує ресурси місцевих бюджетів, відповідальних за інфраструктурний розвиток.

Варто зазначити, що пожвавлення попиту на рекреаційно-туристичні послуги приморських регіонів материкової України у 2015-2017 рр. пояснювалося не лише

¹³⁰ В этом году Одессу посетило рекордное количество туристов: россиян среди них почти не было. URL: <http://dumskaya.net/news/v-etom-godu-odessu-posetilo-rekordnoe-kolichestv-052557/>.

¹³¹ Перспективні напрямки розвитку господарського комплексу територій Азовського узбережжя : аналіт. зап. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/1586/>

¹³² Нова регіональна політика для нової України : аналіт. доп. Київ : Ін-т суспільно-економічних досліджень, 2017. 76 с. URL: http://iser.org.ua/uploads/pdf/big%20Reg%20politic%20na%20sayt_.pdf

переорієнтацією «кримських» відпочивальників, а й подорожчанням для українців послуг закордонного відпочинку через девальвацію гривні. Новий імпульс для розвитку курортів регіону надали карантинні обмеження на зарубіжні поїздки в 2020 р. Проте для утримання конкурентоспроможності рекреаційна сфера макрорегіону потребує значних приватних та публічних інвестицій.

Потенціал поглиблення диверсифікації рушіїв розвитку регіонів півдня України містить розвиток транспортної інфраструктури, зокрема поліпшення транспортних комунікацій у західному та південному (морський транспорт) ареалах, розширення використання річкового та змішаного (річка – море) транспортування пасажирів та вантажів. Це, разом з іншим, спрощуватиме можливість включення виробничих підприємств макрорегіону у виробничі ланцюги із зарубіжними партнерами. Додаткові можливості може надати співпраця в рамках Стратегії Європейського Союзу для Дунайського регіону, координація на цій основі взаємодії партнерів у міжнародних проєктах та залученні міжнародної технічної допомоги – упродовж 2022 р. Україна головуватиме в цьому міжнародному проєкті.

5. ПЕРСПЕКТИВИ ЗМІЦНЕННЯ АДАПТИВНОСТІ ДО РИЗИКІВ ГІБРИДНОЇ АГРЕСІЇ РФ

Економіка України приречена тривалий час функціонувати в умовах постійного тиску, спричиненого агресивною політикою РФ, яка нарощує й урізноманітнює важелі деструктивного впливу на економічний розвиток в Україні. **Довгостроковий характер загроз, які генеруються агресивним курсом РФ, унеможлиблює розбудову добросусідських двосторонніх відносин.**

За такої ситуації необхідно забезпечити сприятливі умови для розвитку економіки на інноваційних засадах, передбачуване сприятливе середовище для інвестицій, стабільне підґрунтя для фінансової стійкості, ефективні інструменти реалізації державою її соціальних функцій за перманентно високих ризиків зовнішньої воєнної загрози, непрогнозованих гібридних впливів різного типу та рівнів. Відповідна політика має зосереджуватися на подоланні ключових перешкод для стратегічно орієнтованого розвитку країни, зумовлених наслідками російської агресії.

Розглянемо пріоритети такої політики.

1. Розбудова потенціалу реального сектору економіки, подолання експортної та імпоротної залежності від РФ, зміцнення міжнародної конкурентоспроможності на засадах :

- зменшення наслідків розриву промислової та науково-технічної кооперації з РФ, що створює умови для залучення прозорих іноземних інвестицій з інших країн завдяки урізноманітненню інструментарію підтримки інвесторів, прискореному розвитку промислової та інноваційної інфраструктури – індустріальних, науково-технологічних парків, промислових зон та технопарків, формування регіональних інноваційних кластерів;
- подолання вкоріненої експортно-імпоротної залежності від російських ринків, що потребує посилення моніторингу імпорту товарів в Україну з РФ з метою пришвидшення виявлення та реагування на випадки неконкурентних дій; диверсифікації ринків збуту з наданням пріоритетів поставкам до країн Північної Африки та Близького Сходу, зміцнення зв'язків з країнами ЄС (у межах Угоди про асоціацію);
- здійснення структурної трансформації старопромислових регіонів з модернізацією традиційних секторів економіки для відновлення (в межах економічної доцільності) їх конкурентоспроможності на світових ринках;
- впровадження європейського інструментарію промислової політики, зміцнення суб'єктності України як партнера ЄС, синхронізації екомодернізаційних зрушень у промисловості України з європейськими трендами та ініціативами, сприяння цифровізації галузей української промисловості;
- розширення пропускної спроможності та логістичної інфраструктури вітчизняної транспортної системи за віссю Північ – Південь для надання транспортних послуг у повному обсязі як внутрішнім споживачам, так і перевізникам транзитних вантажів;
- прискорення інтеграції української транспортної системи до світових інфраструктурних проєктів, насамперед до європейської TEN-T, Транскаспійського міжнародного транспортного коридору, «Нового шовкового шляху» та інших для забезпечення стійкості та безпеки функціонування транспорту України.

2. Скорочення залежності від торгівлі з Російською Федерацією товарами та послугами у стратегічних і чутливих сферах та заміщення російських ринків :

- оновлення Угоди про асоціацію з ЄС, складовою частиною якої повинні стати гарантії більш тісної інтеграції України до єдиного енергетичного ринку ЄС, а також

- сприяння отриманню необхідних рішень відповідних органів ЄС стосовно поліпшення доступу промислової продукції на його ринок;
- підвищення ефективності та спрощення процедур митного оформлення вантажів.

3. Налагодження незалежного від Росії фізичного маршруту постачання газу в Україну, з урахуванням можливого використання РФ також впливу на деяких постачальників газу з країн ЄС, які можуть припинити фізичний потік газу на територію України :

- укладання довгострокових контрактів на закупівлю газу із компаніями країн-постачальників (США, Норвегії, Катару);
- контрактне врегулювання з операторами газотранспортних систем інших країн (передусім Польщі, Румунії, Болгарії, Угорщини, Хорватії, Греції) гарантованого прокачування природного газу в Україну;
- подальше розширення мережі інтерконекторів на кордоні України з країнами ЄС для подальшого збільшення можливого обсягу постачання газу в Україну.

4. Налагодження незалежного від Росії фізичного маршруту постачання вугілля та нафтопродуктів в Україну :

- укладання контрактів на постачання вугілля та нафтопродуктів із постачальниками, не залежними від Росії (на світових біржах);
- реалізація проєктів розширення транспортної спроможності залізничних маршрутів, у зв'язку зі зростанням обсягу вантажних перевезень;
- захист морських міжнародних торговельних маршрутів та портів України на Чорному морі з допомогою міжнародного співтовариства.

5. Впровадження фіскальних стимулів відновлення соціально-економічного розвитку, поживавлення підприємницької, інвестиційної та інноваційної діяльності на підконтрольних Україні територіях Донецької та Луганської областей :

- стимулювання реалізації великих інвестиційних проєктів у спосіб адаптації програми державної підтримки інвестиційних проєктів зі значними інвестиціями (так званих «інвестиційних нянь») до умов регіону, що передбачене Стратегією економічного розвитку Донецької та Луганської областей на період до 2030 р., зокрема щодо зниження вимог до розміру інвестиційних проєктів, для реалізації яких може надаватися державна підтримка, та кількості створення нових робочих місць;
- запровадження спеціального режиму господарської діяльності на території пріоритетного розвитку у Донецькій та Луганській областях на виконання Стратегії економічного розвитку Донецької та Луганської областей на період до 2030 року;
- практична реалізація наданих податкових стимулів для трансформації малих шахтарських містечок Донецької, Луганської та інших областей у зв'язку із закриттям місто- та бюджетоутворюючих шахт, передбачених Законом України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень» від 30.11.2021 р. № 1914-IX;
- створення Фонду консорціумного фінансування для інвестування проєктів розбудови транспортної, енергетичної, комунальної, соціальної інфраструктури, логістики та реабілітації депресивних територій; кошти Фонду мають формуватися за рахунок внесків міжнародних інституційних та приватних донорів; обов'язкової частки фінансування з Держбюджету України; залучення коштів на відкритому ринку завдяки емісії власних цінних паперів.

6. Зміцнення системи заходів щодо забезпечення національних інтересів України та запобігання ризикам для економічної безпеки :

- налагодження систематичного збору та опрацювання інформації, створення єдиної бази даних щодо подій на тимчасово окупованих територіях, зокрема завданих

людських та матеріальних збитків, з метою визначення потреб у відновленні відповідних територій, порядку денного дій для реконструкції та відновлення їх економіки після реінтеграції;

- накопичення інформації про дії РФ щодо підриву суверенітету України в економічній та інших сферах, опрацювання механізмів компенсації збитків;
- інституційне удосконалення санкційної політики, зокрема її законодавчого забезпечення, усунення виявлених недоліків у цій сфері з метою поліпшення взаємодії між державними органами та громадянським суспільством, створення сприятливих умов для ефективного реагування на наявні й потенційні загрози національній безпеці України;
- налагодження скринінгу ППІ, зважаючи на ймовірний дестабілізуючий потенціал впливу «недружнього» іноземного капіталу на важливі підприємства та галузі.

7. Удосконалення інструментарію соціальної політики з цільовим спрямуванням на подолання негативних соціальних наслідків російської агресії :

- визначення пріоритетних механізмів прискореного розвитку людського капіталу населення Донецької та Луганської областей, з наданням акцентів сферам освіти (включаючи вищу), охорони здоров'я, молодіжній політиці;
- реалізація програм перепідготовки та підвищення рівня кваліфікації фахівців згідно з потребами сучасного та перспективного ринків праці, сприяння підвищенню трудової мобільності для збалансування попиту та пропозиції робочої сили в умовах значних переміщень, зумовлених бойовими діями та окупацією територій;
- забезпечення гарантій обов'язкових стандартів надання соціальних послуг громадянам України, незалежно від місця їх проживання, з урахуванням специфічних потреб та умов, зокрема населення територій, прилеглих до лінії розмежування в Донецькій та Луганській областях;
- трансформація системи надання соціальної допомоги для ВПО з посиленнями акцентами на їх економічну самореалізацію, активізацію трудового та інтелектуального потенціалу переселенців, їх інтеграцію до громад-реципієнтів, адресну допомогу передусім найменш захищеним категоріям ВПО (інвалідам, дітям, особам похилого віку);
- впровадження сучасних методик фізичної та психологічної реабілітації учасників АТО /ООС, забезпечення пріоритетності їх лікування та протезування.

Набуття де-факто нової регіональної моделі розвитку Донецькою та Луганською областями після втрати частки територій та населення через тимчасову окупацію має дістати практичне втілення у пріоритетах розвитку цих регіонів. Розбудова інклюзивної конкурентоспроможної економічної системи має відбуватися, виходячи з потреб ефективного використання надбаного економічного потенціалу, отримання синергії міжсекторальних зв'язків та формування зацікавленості широких кіл регіонального бізнесу та міжнародних інвесторів у здійсненні процесів відновлення та модернізації – в умовах тривалої перспективи сусідства з окупованими територіями як джерелом невизначених ризиків воєнного та гібридного характеру.

Метою державної політики має стати реінтеграція Донбасу до української спільноти як частки єдиного цілого через повноту виявлення, консолідації та реалізації ресурсів : природних, техногенних, людських, інституційних, геостратегічних.

Має бути визначено стратегічне бачення напрямів структурної реабілітації та подолання кризи старопромисловості Донецької та Луганської областей, підготовки до гармонійної реінтеграції тимчасово окупованих територій. Формулювання локалізованих пріоритетів, вписаних у загальні цілі та візію національного економічного й соціального розвитку, закріплене у секторальних стратегіях та програмах розвитку, сприятиме налагодженню продуктивної міжрегіональної та міжмуніципальної співпраці в рамках регіону та з регіонами-партнерами.

У даному контексті **міжмуніципальна та міжрегіональна співпраця має розглядатися як потужний інструмент**, який має вирішувати триєдине завдання загальнонаціонального рівня: сприяти реінтеграції та консолідації країни, забезпечити інфраструктурну цілісність країни, капіталізацію, мобілізацію й оптимізацію використання ресурсів регіонів як головного джерела соціально-економічного розвитку країни¹³³.

Таким чином, необхідно коригувати структурні вади Донецької та Луганської областей засобами державної політики, що має спрямовуватися на вирішення таких завдань¹³⁴:

- стимулювання формування нових центрів промисловості, що утворилися після втрати частки промислового потенціалу регіону на окупованих територіях Донецької та Луганської областей;
- подолання логістичних обмежень, що стримують завантаження виробничих потужностей базових галузей Донецької та Луганської областей через брак транспортної та енергетичної інфраструктури (до таких проєктів, зокрема, належать відновлення з'єднання із залізничною мережею країни гілки «Лантратівка-Кондрашівка» на Луганщині, електрифікація залізниці від Запоріжжя до Маріуполя; відновлення мережевої інфраструктури та будівництво нових підстанцій, що розблокує роботу трьох ТЕС у регіоні);
- забезпечення повної інфраструктурної (транспортної, енергетичної, інформаційної) незалежності від території, не підконтрольній українській владі, реконструкції та розбудови об'єктів транспортної інфраструктури, нових магістральних транспортних мереж, що забезпечать швидкий доступ до основних економічних центрів регіонів, сформованих у нових політичних та економічних умовах;
- зміна (або введення страхувальних) ланцюгів постачання сировини, спрямованих на усунення наслідків блокування надходження сировини з території РФ;
- ініціювання низки пілотних проєктів, які можуть стати об'єктами залучення до регіону інвестицій, а також коштів технічної допомоги у сферах заохочення розвитку підприємництва, розбудови аграрного сектору на засадах євростандартів, енергоефективної модернізації, подолання екологічних ризиків тощо;
- формування механізму ефективного залучення ресурсів міжнародної технічної допомоги на реалізацію завдань системної реабілітації східних регіонів України на основі середньо- та довгострокового програмування розвитку, координації діяльності органів державної влади, місцевого самоврядування, громад, підприємств, установ і організацій;
- організація спільної роботи уряду з профільними бізнес-асоціаціями щодо посилення поінформованості провідних світових корпорацій про науково-технологічні й виробничі можливості Донецької та Луганської областей, створення галузевих каталогів продукції, підтримки участі українських виробників у спеціалізованих виставках за кордоном, проведення власних спеціалізованих виставок та презентацій у провідних країнах світу тощо;
- адаптація господарського комплексу регіону до умов тривалого перебування поблизу зони підвищених безпекових (воєнних) ризиків;
- встановлення перспективних механізмів компенсації громадянам матеріальних збитків, завданих внаслідок бойових дій (зокрема житла на непідконтрольній наразі території після відновлення на ній конституційного порядку);

¹³³Нова регіональна політика для нової України: аналіт. доп. / Інститут суспільно-економічних досліджень. URL: http://iser.org.ua/uploads/pdf/big%20Reg%20politic%20na%20sayt_.pdf

¹³⁴Стратегічні засади структурної модернізації економіки Донбасу: аналіт. зап. Київ: НІСД. 13.11.2019 р. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/ekonomika/strategichni-zasadi-strukturnoi-modernizacii-ekonomiki-donbasu>

- реалізація інформаційної та комунікаційної політики, побудованої на запобіганні негативного впливу російської інформаційної агресії, формуванні спільних цінностей, розбудові добросусідських відносин усіх регіонів України;
- розроблення та широка комунікація реалістичної «дорожньої карти» реінтеграції тимчасово окупованих територій.

Макрорегіон Півдня України потребує переосмислення його ролі в економіці країни й формування нової ідеології інтегрального розвитку, яка передбачає: переорієнтацію з вертикальних (Центр – Південь – Крим) на горизонтальні (Південь – Південь) лінії інтеграції з виходом на європейський та чорноморський вектори взаємодії; орієнтацію на ефективне використання природних (зокрема морських) та кліматичних ресурсів, значного транзитного потенціалу і потенціалу для розвитку транскордонної співпраці, якісного людського потенціалу, секторальну диверсифікацію розвитку регіонів, «перезавантаження» концепції розвитку туризму та рекреації, подолання ризиків посилення сезонності, досягнення максимальної інклюзивності розбудови рекреаційно-туристичного потенціалу регіонів на основі широкого залучення до її планування та здійснення територіальних громад¹³⁵.

Чинні Стратегії розвитку південних регіонів України до 2027 р. потребують доопрацювання з урахуванням подолання ризиків та загроз, викликаних російською агресією проти України, визначення завдань та конкретних проєктів, спрямованих на зміцнення стійкості зазначених регіонів. Оптимальною є реалізація спільних завдань економічного розвитку на основі міжрегіональної співпраці Одеської, Миколаївської, Херсонської, Запорізької та Донецької областей. Це може бути здійснено на основі розроблення цілісної стратегії розвитку Півдня України, або принаймні розпочатися з підготовки та підписання відповідної угоди регіонального розвитку.

Розглянемо пріоритетні напрями стратегічного розвитку регіонів Півдня України¹³⁶:

- організація міжрегіональної співпраці щодо реалізації узгоджених заходів, спрямованих на розвиток туристично-рекреаційної сфери, транспортної інфраструктури, використання морегосподарського комплексу, зменшення екологічного навантаження на прибережну смугу, впровадження сучасних технологій переробки і утилізації побутових і виробничих відходів та впровадження принципів інтегрованого управління узбережжям;
- цілеспрямований розвиток альтернативної енергетики, з визначенням регіональних пріоритетів її видів (вітрова, сонячна, біопаливо);
- розвиток водного вантажного та пасажирського транспорту (зокрема прибережного судноплавства та судноплавства річка – море); відновлення національного морського судноплавства, посилення координації міністерств, що здійснюють морську діяльність, та місцевих органів виконавчої влади; розвиток інфраструктури внутрішніх водних шляхів;
- відновлення суднобудівної галузі для будівництва на підприємствах Херсону та Миколаєва власного морського та річкового флоту;
- технічна модернізація, комплексне технічне переоснащення портового господарства з метою наближення до світових стандартів функціонування, з використанням сучасних механізмів публічно-приватного партнерства, створення регіональних логістичних центрів у основних морських транспортних вузлах, регіональних портових кластерів, що об'єднують підприємства різних видів діяльності, пов'язаної

¹³⁵ Нова регіональна політика для нової України: аналіт. доп. / Інститут суспільно-економічних досліджень. URL: http://iser.org.ua/uploads/pdf/big%20Reg%20politic%20na%20sayt_.pdf

¹³⁶ Рушії стратегічного розвитку регіонів Півдня України: аналіт. зап. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/regionalniy-rozvitok/rushii-strategichnogo-rozvitku-regioniv-pivdnia-ukraini>

з перевалкою та обробкою вантажів, а також із різноманітними сервісними послугами;

- розширення міжнародної співпраці з регіонами інших країн на основі використання механізму транскордонної співпраці та макрорегіональних стратегій ЄС (зокрема Стратегії ЄС для Дунайського регіону), активної участі в європейських міжрегіональних організаціях (Асамблея європейських регіонів, Конференція периферійних приморських регіонів Європи, Асоціація європейських прикордонних регіонів тощо), використання потенціалу чорноморської співпраці (ОЧЕС, ГУАМ).
- розвиток агровиробництва на індустріальних засадах на основі впровадження результатів прикладних наукових досліджень, що здійснюються в регіоні, сучасних методів організації виробництва (кластери, агрокооперація, смарт-спеціалізація), відродження агропромислових кластерів;
- перебудова транспортної логістики приморських регіонів, яка має забезпечити з'єднання населених пунктів курортного значення між собою та з обласними центрами України (зокрема авіап перевезення між обласними центрами), безпечні та комфортні місцеві пасажирські перевезення;
- досягнення максимальної інклюзивності розбудови рекреаційно-туристичного потенціалу регіонів на основі широкого залучення територіальних громад до її планування та здійснення;
- детінізація туристичного сектору через спрощення системи ліцензування;
- розробка та впровадження територіальними громадами в курортних зонах програм модернізації об'єктів житлово-комунального господарства (насамперед – водопостачання, водовідведення, поводження з відходами), об'єктів соціальної сфери, транспортної інфраструктури, зокрема із залученням коштів міжнародної технічної допомоги;
- розвиток креативних індустрій на основі реалізації туристичного потенціалу регіону, використання етнонаціонального різноманіття регіону, створення нових туристичних локацій;
- проведення рекламної кампанії в Україні та за кордоном щодо туристичних можливостей приморських регіонів України, зокрема для поширення різних видів туризму (рекреаційного, пізнавального, медичного, конференційного тощо);
- розробка та впровадження спеціальних заходів щодо підтримання сталого розвитку прибережних територій, організація моніторингу сталого розвитку на рівні об'єднаних територіальних громад;
- розбудова основ згуртованості на регіональному та міжрегіональному рівнях з урахуванням особливостей територій компактного проживання національних меншин;
- послідовне формування вздовж адміністративної межі з окупованою територією АР Крим елементів транспортної, інформаційної, комунікаційної та правової інфраструктури, об'єктів роздрібної торгівлі тощо для задоволення відповідних потреб громадян України, які мешкають на анексованій території.

РЕЗЮМЕ

Сучасні підходи до розуміння суті гібридної війни ідентифікують етапність розгортання агресивних дій з боку РФ у рамках послідовної стратегії, спрямованої на намагання повернути Україну до сфери російського політичного, економічного та гуманітарного впливу. Скориставшись системною кризою в Україні 2013–2014 рр., Росія, як держава-агресор, вдалася до ескалації агресивних дій, що спричинило фізичну окупацію частки території України та актуалізувало загрози нового типу для економічного суверенітету України.

Ціна російської агресії для України є високою та продовжує відчутно впливати на перспективи подальшого розвитку країни. Внаслідок російської агресії **упродовж 2014–2015 рр. Україна втратила (рис. 19):**

- 7 % території;
- 14 % населення (6,3 млн осіб, котрі проживають на окупованих територіях);
- 18 % економічно активного населення (4 млн осіб);
- 12 % ВВП (понад 120 млрд дол. США);
- 12 % внутрішнього споживання товарів та послуг;
- 28 % роздрібного товарообігу;
- 14 % промислового виробництва;
- щонайменше 20 % товарного експорту (сумарно 17,5 млрд дол. США);
- активи в Криму оціночною вартістю 135 млрд дол. США;
- близько 16 % вантажообігу;
- 30 % пасажирських перевезень;
- понад 100 великих, близько 2,4 тис. середніх та 45 тис. малих підприємств;
- понад 1,3 млн га посівних площ;
- понад чверть виробництва зернових та соняшнику;
- 63 % видобутку вугілля та 100 % родовищ антрациту;
- 65 % вилову водних біоресурсів в Азово-Чорноморському басейні, два риболовецьких флоти;
- 5 морських торговельних портів;
- 5 аеропортів.

Сумарні оцінки економічних втрат України, здійснені різними експертними групами, суттєво різняться, проте, на думку більшості дослідників, збитки склали не менше 100 млрд дол. США за період 2014–2018 рр., і зростають щороку через втрачену вигоду ще принаймні на 27 млрд дол. США.

Агресивні дії Російської Федерації проти України, які в наступні роки трансформувалися в постійну «облогу» нашої держави широким арсеналом засобів гібридного впливу, спричинили втрату частки потенціалу подальшого розвитку, обмеження свободи вибору його напрямку, який має відбуватися в умовах хронічних ризиків підвищеної внутрішньої нестабільності та зовнішньої воєнної загрози.

Концентрація зусиль на боротьбі із зовнішніми загрозами стає на заваді якісному реформуванню на напрямках, суттєвих для інвестиційного клімату, зокрема: судової реформи, боротьби з корупцією, контрабандою, тіньовою економікою, створення передбачуваних і прозорих умов для роботи бізнесу, спрощення оподаткування тощо.

Високі воєнні ризики 2014–2015 рр. спонукали до консолідації суспільства для протистояння ворогу. Між тим, у подальшому високий рівень соціальної напруженості почав відігравати дезінтегруючу роль та містить потужний ризик для соціальної згуртованості як спроможності людей об'єднуватися для реалізації спільних цілей розвитку.

Зовнішня агресія та загальне інформаційне тло щодо ескалації воєнних ризиків справляють фундаментальний негативний вплив на ділові очікування вітчизняних підприємців, іноземних інвесторів, суттєво погіршують настрої громадян. Інформаційні хвилі стосовно ескалації агресії призводять до ситуативних коливань попиту на валюту, зростання закупівель товарів першої необхідності й харчових продуктів тощо. В умовах напруженої ситуації ускладнюється приплив іноземних інвестиційних ресурсів, посилюється мотивація до відпливу коштів з національної економіки, зростає вартість запозичень на зовнішніх ринках.

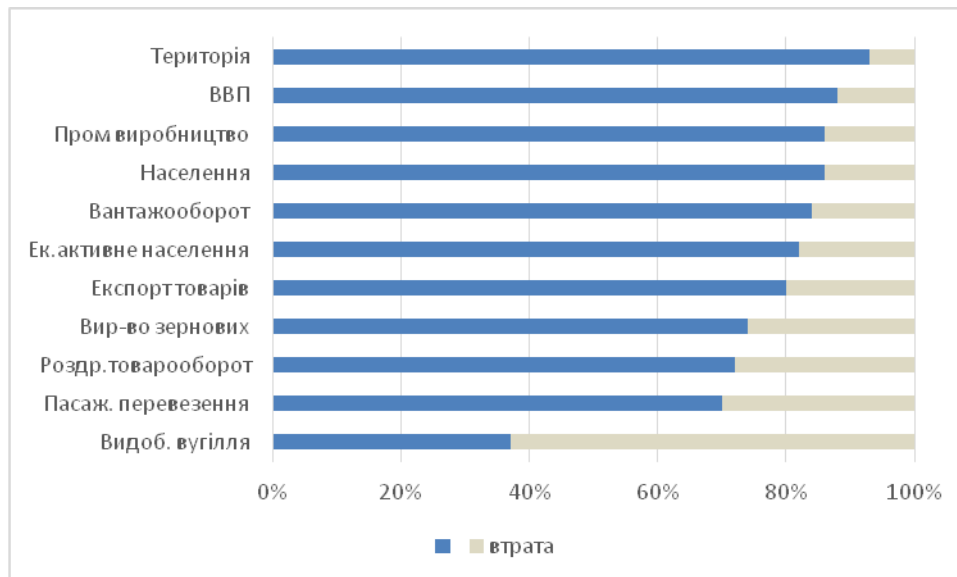

Рис. 19

Джерелом ризиків є відчутна частка російських інвестицій в економіці України, яка приблизно удвічі перевищує дані офіційної статистики. На відміну від звичайних іноземних інвестицій, що мають на меті отримання прибутку, поведінка російських інвесторів може спрямовуватися на просування стратегічно не вигідних та шкідливих для національної безпеки України рішень.

Потужним джерелом нестабільності є залежність функціонування паливно-енергетичного комплексу України. Російська Федерація тривалий час здійснювала цілеспрямовану політику підпорядкування України через використання енергетики як інструменту впливу. Після 2014 р. Україні вдалося позбутися залежності від імпорту нафти та природного газу, проте й у 2021 р. обсяг імпорту енергоресурсів з РФ складав 3,8 млрд дол. США.

Найбільшим негативний вплив російської агресії є для Донецької та Луганської областей, які втратили відповідно 40 % та 70 % промислового потенціалу. В Донецькій області за 2014–2015 рр. промислове виробництво на підприємствах, зареєстрованих на підконтрольній Україні території, скоротилося у 2,2 раза. Обсяги промислового виробництва Луганської області за 2014–2015 рр. скоротилися у 5,1 раза. Збройне протистояння призвело також до руйнування значущого транзитного потенціалу регіону. Погіршення якості соціальної сфери разом з високими воєнними ризиками призвели до активної міграції з регіону, в першу чергу – економічно активного населення. Втрата основних рушіїв та обмеження ресурсного забезпечення розвитку економіки Донецької та Луганської областей різко погіршили перспективи структурних трансформацій цього регіону.

Російська агресія не лише критично вплинула на економіку безпосередньо залучених у зону бойових дій Донецької і Луганської областей, але й суттєво погіршила тренди

розвитку низки сусідніх регіонів, які були найтісніше пов'язані зі вищезгаданими двома регіонами виробничими зв'язками, постачанням товарів споживання на їхні ринки. Відчутно потерпіли також інші регіони України, які суттєво залежали від торговельних зв'язків з Російською Федерацією.

Втрата місткого споживчого ринку АР Крим призвела до суттєвої зміни товаропотоків у прилеглих регіонах Півдня України. Різке згорання туристичних потоків до Криму спричинило збитковість інфраструктури шляхів, які ведуть до анексованого півострова, зокрема важливих для прибутків місцевих громад та дрібного, часто незареєстрованого підприємництва у сферах торгівлі, громадського харчування, супутнього сервісу тощо. Відбулося перенесення вантажообігу з азовських портів. Відтак певні частки регіонів Півдня з постачальницько-транзитних перетворилися на «нове прикордоння» з ознаками тупикової периферійності.

Регіональна концентрація економічних та соціальних диспропорцій та ризиків для згуртованості створює сприятливе підґрунтя для поширення впливів гібридної агресії з боку РФ.

Тривале збереження високого рівня невизначеності у зв'язку з непрогнозованістю розвитку гібридної агресії з боку РФ, а також усталеність уже завданих втрат економічному та соціальному потенціалу країни зумовили поступову адаптацію національної економіки, системи державного управління, бізнесу до функціонування в нових умовах. Нерідко протидія ризикам та зниження чутливості до реальної ціни російської агресії стали прискорювачами суспільних реформ, стимуляторами пошуку ефективних рішень, які формують нову модель економіки України.

Втрата можливостей доступу до російського ринку та прагнення позбутися залежності від непевних перспектив російського вектору постачання стимулювали вітчизняні підприємства активізувати інвестиційні програми з модернізації виробництв за європейськими стандартами, шукати нові ринки збуту.

Важливі зміни відбулися у напрямі диверсифікації джерел постачання енергетичних ресурсів та технологій для усунення ризиків залежності від постачання з РФ. Проведено реконструкцію енергоблоків ТЕС та АЕС для зменшення залежності від імпорту російського палива. Розпочато глибоку реформу енергетичного сектору, спрямовану на інтеграцію до європейського ринку електроенергії та природного газу.

Комплексні системні реформи, активізовані у сфері державних фінансів після 2014 р., прискорили законодавче врегулювання та практичне впровадження середньострокового бюджетного планування, повноцінне впровадження програмно-цільового методу на всіх рівнях, підвищення прозорості бюджетів, поліпшення якості державного фінансового контролю та аудиту, ефективності роботи головних розпорядників бюджетних коштів тощо.

З метою відновлення боргової стійкості держави здійснено операцію з реструктуризації та часткового списання державного та гарантованого державою зовнішнього комерційного боргу

Жорсткий контроль над грошовою пропозицією в умовах значної потреби в бюджетних видатках дозволив запобігти інфляційній спіралі та стабілізувати цінову динаміку на прийнятних рівнях.

Затяжний характер окупації стратегічно важливих регіонів України сформував необхідність побудови цілісних конкурентоспроможних регіональних економічних систем насамперед в межах нині підконтрольних Україні територій. У тому числі – вирішення проблеми втрати важливих рушіїв розвитку прилеглих до зон окупації регіонів та територій.

Втрата транзитного потенціалу регіонами Півдня України спонукала до інтенсивного пошуку альтернативних варіантів на південному та західному напрямках. Здійснено низку

важливих кроків щодо поліпшення транспортної логістики у спосіб відновлення цілісності шляхової мережі та зв'язаності основних економічних центрів Донецької та Луганської областей. Оптимізувати логістику вантажоперевезень морським транспортом допоможе модернізація портів чорноморського узбережжя, а також їх під'їзної інфраструктури.

Для Донецької та Луганської областей, зважаючи на усталену структуру їхніх економік, визначальним напрямом структурних трансформацій є «нова індустріалізація», орієнтована на модернізацію традиційних, розвиток нових сучасних галузей промисловості та зміцнення їх конкурентоспроможності, придатності до залучення у світові ланцюги створення доданої вартості. Можливості розвитку регіону зміцнюються наявністю на території, підконтрольній українській владі, найбільш перспективних запасів кам'яного вугілля та відносно «молодих» вугільних шахт, повного циклу виробництва металургійної продукції, перспектив розвитку альтернативної енергетики. Втрата частки промислового потенціалу зумовила зростання уваги до розвитку аграрного сектору. Між тим, можливості диверсифікації економіки Донецької та Луганської областей наразі суттєво обмежені високими воєнними ризиками. Це дестимулює приплив інвестицій у регіон, не реалізуються значні перспективи регіону щодо розвитку рекреаційної та туристичної сфер.

Тимчасова окупація Криму та частки Донецької й Луганської областей створила умови для «перезавантаження» деяких галузей та пошуку нових напрямів розвитку регіонів Півдня України. Втрата Криму для відпочивальників призвела до значних структурних змін у використанні рекреаційно-туристичного потенціалу регіонів Півдня України, насамперед – узбережжя Чорного та Азовського морів. Відповідно, аграрії Півдня України переорієнтувалися на ринки збуту продукції. Поглибленню диверсифікації рушіїв розвитку регіонів Півдня України сприяє поліпшенню транспортних комунікацій у західному та південному напрямках, розширенню використання змішаного транспортування пасажирів та вантажів (річка – море), що також спрощуватиме можливість залучення виробничих підприємств макрорегіону у виробничі ланцюжки із зарубіжними партнерами.

Економіка України приречена тривалий час функціонувати в умовах постійного тиску, спричиненого агресивною політикою РФ, яка нарощує й урізноманітнює важелі деструктивного впливу на економічний розвиток в Україні. Відповідно, державна політика має зосереджуватися не лише на подоланні основних перешкод для стратегічно орієнтованого розвитку країни, зумовлених наслідками російської агресії, а й на створенні передумов стійкого розвитку на тлі високих та малопередбачуваних зовнішніх ризиків.

За такої ситуації необхідно забезпечити сприятливі умови для розвитку економіки на інноваційних засадах при всебічному зниженні економічних залежностей від РФ у всіх секторах економіки, передбачуване сприятливе середовище для інвестицій, стабільне підґрунтя для фінансової стійкості, ефективні інструменти реалізації державою її соціальних функцій. Системна оцінка економічних та соціальних наслідків російської агресії принципово важлива для виявлення потенційних точок ризику, чутливих щодо гібридних впливів, напрямів та пріоритетів політики стійкості.

Визначення реальних масштабів втрат України важливе для обґрунтованого врахування дійсної спроможності України до подальших дій :

- **економічної** – як основи для необхідних дій у сферах виконання зовнішніх зобов'язань (зокрема в євроінтеграційній сфері), «запасу міцності» щодо протистояння зовнішній агресії, економічної та соціальної стійкості при проведенні чутливих реформ;
- **інституційної** – як здатності організовувати та забезпечувати послідовне здійснення політики та досягнення декларованих пріоритетів зі збереженням соціальної згуртованості.

У загальнонаціональному, секторальному та регіональному стратегуванні, побудові практик державної політики, співпраці із зарубіжними партнерами та використанні міжнародної технічної допомоги необхідно впроваджувати пріоритети, які сприятимуть зміцненню спроможності України та послідовному послабленню шкоди, яка завдається та надалі завдаватиметься наявними та ймовірними агресивними діями РФ щодо України..

1. Побудову та імплементацію інституційних механізмів **згуртованості** на засадах інклюзивності місцевого самоврядування, розширення місцевої демократії та суспільного діалогу, поширення міжмуніципальної та міжрегіональної співпраці тощо¹³⁷.
2. Забезпечення економічної та соціальної стійкості в умовах високого рівня безпекових ризиків на загальнонаціональному, регіональному та місцевому рівнях.
3. Відновлення та посилення інфраструктурної зв'язності регіонів України (у вимірах транспортної, енергетичної, інформаційної інфраструктури) з акцентами на регіонах, прилеглих до окупованих територій.
4. Забезпечення енергетичної незалежності країни на основі диверсифікації постачань основних видів енергоресурсів та збільшення частки використання енергоресурсів власного виробництва.
5. Відновлення цілісності постачальницько-збутових та виробничих ланцюгів економіки, розірваних через окупацію частки територій, з акцентами на оптимізацію використання природних, матеріальних, економічних, трудових ресурсів.
6. Структурну диверсифікацію економіки регіонів, потерпілих від агресії, насамперед структурну реабілітацію та подолання кризи старопромисловості Донецької та Луганської областей, переосмислення ролі регіонів Півдня України в економіці країни й формування нової ідеології інтегрального розвитку з виходом на європейський та чорноморський вектори взаємодії.

¹³⁷ Економічні засади сприяння згуртованості громад : аналіт. доп. / Химинець В. В., Головка А. А., Жаліло Я. А. та ін. Київ : НІСД, 2021.